

इदं १८९७ तमेराब्दस्य २५ तमरावर्षियमातुमारैणाह्वित्वास्य
सर्वेऽधिकाराः स्वायत्तीकृताः सन्ति ।

प्रस्तावना ।

अथ प्रकाशयतेऽयं कुवलयानन्दकारिकास्यो प्रथमः श्रीमदाशाधर-
 पण्डितप्रणीतमुबोधव्याख्यासमलकृतः सहृदयहृदयानन्दधुमाविष्कर्तुम् ।
 एतज्जीवातुभूतकुवलयानन्दप्रणेतुः मुगृहीतनाम्नो विद्वदप्रेसरस्य श्रीमद-
 प्यष्यदीक्षितस्येतिवृत्तं साधनवैधुर्याद्यथावन्निर्णेतुमशक्यमेव । एतद्विप-
 विणी किवदन्ती चेत्थ श्रूयते—अथहि पण्डितमूर्धन्यो द्राविडः श्रौत-
 स्मार्तोभयकर्मकाण्डकलापचणः सर्वतद्व्रततद्व्रतः निविधाघोषपरम्परानि-
 बर्हणैकवदपरिकराया वाराणस्यां गतः कदाचित् प्रमाते कृतभागीर-
 थीस्नानो निर्वर्तितप्रातराह्निको निजनिकेन प्रत्यागच्छन् घटे शयान
 रमणीयरमणीदत्ताक्षेप प्राटृताखिलवर्ष्माणमपि निर्मुक्तविस्वसाधषडशित
 कचन पुरयमद्राक्षीत् । अत्रवीथ त सप्रतिघविस्मयकरुणाभिभूतः—

‘किं निःशङ्क शेषे शेषे वयसि त्वमागते मृत्योः ।’ इति ।

तपसार्धमाकर्ष्योभिन्न्यप्रावरण पयोदोयक यावदवलोकयति स
 शयालुस्तावदेन पण्डितराज जगन्नाथराय मुद्रा श्रीमदप्यष्यदीक्षितो
 शठिन्युत्तरार्धमभाषीत—

‘अथवा मुक्त्वा शर्याया निरन्तरं जागति जाह्नवा मजल’ इति ।
 इत्यादिनिर्देशनास्य पण्डितराजसमकालीनत्वमवगम्यते । सच पण्डित
 राज शहाजहानस्य पयसनसावनामस्य समान्तरभूयं आसीत् । अथवा
 तवाच निजानकविगाकाणकत्वापथम कारतोयतालम्यद्वय पण्डितराज
 पदवीम् । अथतश्च प्रथम वयोम प्रायस्त्रयवत् मूनोद्वयपराकोरस्य समा-
 शहाजहानमतीतवत् १६२२ : तमे लिम्बाहट उपमनमा १६६८
 १६५८ तमे लिम्बाहट : अत्र १६२२ इति स्मृत्तुः कालेन तवासा-
 तले १६६५ तमे लिम्बाहट : च अथवा १६५८ : पण्डितराजोऽऽ-
 धेके श्रीकाशाक्षेपेन समनान्वितः च श्रीराजवचरणव्यवृत्तौऽन-
 बुशेषभागम् । एव च लिम्बाहटवसतदशतकमध्ये एव पण्डित-

भासीदिति स्फुटमेवेति रसगङ्गाधरप्रस्तावे निर्गतवान् जयपुरमहा-
जाश्रितः पण्डितवरो दुर्गाप्रसादशर्मा । तेन कुवलयानन्दप्रणेतुः श्रीमद-
प्यप्यदीक्षितस्य जीवनकालोऽपि ख्रिस्तार्द्धायसप्तदशशतकमेवेत्यस्यसीयते ।

कुवलयानन्दस्य कोमलमतीकालानां दुरूहत्वान्केवलं कुवलयानन्दका-
रिका एव पृथगुद्धृत्य श्रीमदाशाधरपण्डितेन सरलमुद्योषव्याख्यासनाधी-
कृतनिद पुस्तकं महताप्रयासेन संपाद्यास्माभिः पूर्वं मुद्रितमासीत् तथापि
त्र पदच्छेदपरसवर्णादिबहुलं मूल्यमयधिकमित्यापन्निरसनापाशुनाधुनि-
कप्रणालिकया यथाभ्येनृवाडमनोविनोदावह स्यादिति व्याख्योदाहरणटि-
गण्यादिभिः श्लोकरवर्गक्रमकोशेन च मण्डपिचा पुस्तकरूपेण मुद्रितं
सर्वेषामुपकाराय स्यादित्याशासे—

विदुषामनुचरः

पणशीकरोपाहो वामुदेयशर्मा ।

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
असंभवालंकारः...	४४	विषादनालंकारः	६७
असंगत्यलंकारः...	४४	उल्लासालंकारः	६८
विषमालंकारः	४६	अवज्ञालंकारः	६९
विषमभेदः	४७	अनुज्ञालंकारः	७०
समालंकारः	४७	लेशालंकारः	७१
विचित्रालंकारः...	४९	मुद्रालंकारः	७१
अधिकालंकारः	४९	रत्नावन्यलंकारः	७२
अल्यालंकारः	५०	तद्गुणालंकारः	७२
अन्योन्यालंकारः	५०	पूर्वरूपालंकारः	७३
विशेषालंकारः	५१	अतद्गुणालंकारः	७४
विशेषमलंकारः	५१	अनुगुणालंकारः	७५
व्यापातालंकारः	५२	मौलितालंकारः...	७५
कारणमालालंकारः	५३	सामान्यालंकारः	७५
एकावस्थलंकारः	५३	उन्मीलितविशेषकौ	७६
मालादीपकालंकारः	५४	गूढोत्तरालंकारः...	७६
तारालंकारः	५५	चित्रोत्तरालंकारः	७७
यथासहमालंकारः	५६	सूत्रमालंकारः	७७
पर्यायालंकारः	५६	शिद्धितालंकारः	७८
परिवृत्तलंकारः	५७	व्याजोक्त्यलंकारः	७९
परिसम्बन्धालंकारः	५८	गूढोक्त्यलंकारः	७९
विकल्पालंकारः	५८	विदूतोक्त्यलंकारः	७९
समुच्चालंकारः	५९	युक्त्यलंकारः	८०
कारकदापकालंकारः	६०	लोकोक्त्यलंकारः	८०
समाध्यलंकारः	६०	उक्तोक्त्यलंकारः	८०
प्रत्यनाकालंकारः	६१	बधोक्त्यलंकारः...	८१
काव्याधापक्यलंकारः	६१	काव्युक्तोक्त्यलंकारः	८२
काव्यत्रिंशदालंकारः	६२	स्वभावोक्त्यलंकारः	८२
अध्यात्मन्यामालंकारः	६२	भाषिकालंकारः...	८३
विकल्पालंकारः	६३	उदात्तालंकारः	८३
दोषोक्त्यलंकारः	६४	उदात्तकर्तृकः	८३
सम्बन्धालंकारः	६४	अयुक्त्यलंकारः	८४
निष्प्रत्ययविशेषालंकारः	६५	निश्कल्यलंकारः	८४
उदात्तलंकारः	६५	प्रतिषेधालंकारः...	८४
प्रवृत्तलंकारः	६५	विश्लेषलंकारः	८५

विषयः	पृष्ठं-	विषयः	पृष्ठं-
हेत्वलंकारः	८५	शिशुलंकारः	९३
हेत्वलंकारभेदः	८५	भावशालंकारः	९३
उद्दिष्टालंकारप्रकरणम् २		भास्वनुद्यलंकारः	९३
रगवदलंकारः	८७	परिदोषप्रकरणम् ३	
प्रेषोलंकारः	८८	संख्यलंकारः	९४
ऊर्जस्व्यलंकारः	८८	अज्ञात्रीभावसंकरः	९४
समाहितालंकारः	८९	समप्राधान्यसंकरः	९५
भावोदयालंकारः	८९	संदेहसंकरः	९५
भावसंप्लालंकारः	८९	बाधदानुप्रवेशसंकरः	९५
भावशबलालंकारः	८९	विग्रसंकरः	९६
प्रत्यक्षालंकारः	९०	शब्दालंकारप्रकरणम् ४	
प्रतीकालंकारः	९०	सङ्गबन्धादयः	९७
उपमानालंकारः	९०	अनुप्रासधनुर्विधः	९७
शब्दालंकारः	९१	लाटानुप्रासः	९८
ऐतिहासिकलंकारः	९१	शृङ्गयनुप्रासः	९८
व्यर्थापत्यलंकारः	९१	छेकानुप्रासः	९९
अलंक्रियालंकारः	९२	यमकालंकारः	९९
संभवालंकारः	९२	पुनरुक्तप्रतीकशालंकारः	१००
ध्रुवलंकारः	९२		

समाप्तयेयं शुभलयाभन्दकारिकाणां विषयानुक्रमणिका ।

कुवलयानन्दकारिकाः ।

अलंकारदीपिकाख्यव्याख्यासंबलिताः ।

लक्ष्यलक्षणप्रकरणम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

शिवयोस्तनयं नत्वा गुहं च धरणीधरम् ।

कुर्वे कुवलयानन्दकारिकादीपिकां मुदे ॥ १ ॥

आशाधरेण कविना रामजीभट्टसुनुना ।

श्रियते कारिकाटीका योलानामुपकारिणी ॥ २ ॥

अथ सप्रभगवानप्पय्यदीक्षितनामा कविः सैहृदयहृदयानन्दार्थ-
मर्धालंकाराणां लक्ष्यलक्षणोपेताः कारिकाः कृत्वा तस्याख्यानरूपं
कुवलयानन्दार्यं ग्रन्थं कृतवान् । कारिकाभू तत उद्धृत क्रमेण
लिखितवान् । तत्र निःप्रत्युद्गार्थं मङ्गलमाचरति—

मङ्गलाचरणम् ।

परस्परतपःसंपत्फलायितपरस्परौ ।

प्रपञ्चमात्तापितरौ प्राज्ञौ जायापती स्तुमः ॥ १ ॥

परस्परेति ॥ वयं परस्परस्य तपःसंपदा अन्योऽन्यतपोलक्ष्म्या फ-
लायितं फलषदाचरितं परस्परं याभ्यां तौ तयोक्तौ । तपोलक्ष्मी लब्ध्वेव
संबन्धतया भासमानौ वस्तुतस्तु नित्यसंबन्धावित्यर्थः । प्रपञ्चस्य
विश्वस्य मातापितरौ जनकौ । प्रकृतिपुरश्चरूपत्वादिति भावः । प्रकर्षेण
अञ्चतः पूजाविषयीभवत इति प्राञ्चौ । अर्हादीनां पूजाविषयीभवनमर्थं
इति धातुवृत्तिकारः । यद्वा प्रकर्षं अञ्चतो गच्छतस्तौ प्राञ्चौ । प्रकर्षे-
नुक्तावित्यर्थः । जायापती दम्पती पर्यायोक्तविधया पार्वतीपरमेश्वरावि-
त्यर्थः । स्तुमः वर्णयामः । वर्णनं हि तदुत्कर्षकथनं स्वापकर्षकथनं,

याचिक्रमस्कारत्वेन परिणमतीति नमस्कारात्मकं मङ्गलमेत
 स्तदो द्वयोश्च' इति कर्तृवहुवचनं तदनुसारेण क्रियायाश्चेति संश्ले
 अभ्येतृणां सिद्धयर्थं पुनर्मङ्गलमाचरति—

अमरीकवरीभारभ्रमरीमुखरीकृतम् ।

दूरीकरोतु दुरितं गौरीचरणपङ्कजम् ॥ २ ॥

अमरीति ॥ अमरीणां देवीनां कवरीभारेषु चोणीगुम्फे
 भ्रमर्यः सारिमलोभादवस्थितास्ताभिर्मुखरीकृतं शब्दायमानं क
 योग्यत्वात्स्त्रीलिङ्गनिर्देशः पुंसां हि दूरे स्थितिर्युक्तेति । गौरी
 पङ्कजं गौर्याः पादयोश्चरणमेव पङ्कजं पादपद्मम् । चर
 परिणतं पद्ममित्यर्थः । दुरितमेन्तरायं दूरीकरोतु । दूरत्वि
 भ्रष्टोत्तरपदार्थस्य पङ्कजस्य चरणत्वेन परिणत्या दुरितदूरीक
 योगात्परिणामालंकारो ननु रूपकमुपमा वा पङ्कजस्य प्राधान्या
 तसोधारणधर्मप्रयोगाच्चैति संश्लेषः । अत्र पङ्कजे स्वर्गहासंयन्धि
 ध्यम् । तस्य जलक्रीडागतदेवीकेशस्य भ्रमरीसंयन्धोपपत्तेः । अ
 भ्रमरीमात्रसंयन्धो घटते देवीकेशगतत्वं तु नैव ॥ २ ॥

मन्थप्रतिज्ञा ।

विधीर्षितं प्रतिज्ञानीने -

अलंकारेषु धान्दानामवगाहनमिडये ।

ललितः कियते तेषां लक्ष्यलक्षणममहः ॥ ३ ॥

अलंकारेऽपिनि ॥ धान्दानां धान्दानामवगाहनमिडये नाम ल
 प्यवर्णनस्य भ्रवगाहनमिडये युद्धयवर्णनमिडये तेषामलंकार
 ललितः सुन्दरः स्वप्न इत्यर्थः । लक्ष्यलक्षणयोश्चार्थान्तरात्पर्य
 ममहः संश्लेषः कियते । इत्यवर्णनमिडये शेषः । अलंकारलक्षण

१ इत्यवर्णनमिडये धान्दानामवगाहनमिडये अलंकारेण विभक्तं इति
 धान्दानामवगाहनमिडये धान्दानामवगाहनमिडये अलंकारेण विभक्तं इति
 धान्दानामवगाहनमिडये धान्दानामवगाहनमिडये अलंकारेण विभक्तं इति
 धान्दानामवगाहनमिडये धान्दानामवगाहनमिडये अलंकारेण विभक्तं इति
 धान्दानामवगाहनमिडये धान्दानामवगाहनमिडये अलंकारेण विभक्तं इति

दण्डी 'काव्यशोभाकरान्धमानलंकारान्प्रपञ्चते' इति । गुणानो शोभा-
करत्वेऽपि रसधर्मत्वान्नाविन्योतिः । सञ्चालंकारास्त्वह न लक्षिताः
मुगमत्त्वान् ॥ ३ ॥

उपमा लक्षारः ।

मुख्यत्वादुपमास्वरूपमाह—

उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीस्तु सति द्वयोः ।

हंसीय कृष्ण ते कीर्तिः स्वर्गङ्गाभवगाहते ॥ ४ ॥

उपमेति ॥ यत्र श्लोकारौ द्वयोर्वर्ण्यौवर्ण्ययोरर्थयोः सादृश्य-
लक्ष्मीः साधर्म्यशोभा । शोभाविशिष्टे साधर्म्यमित्यर्थः । पूर्वपदा-
र्थस्य विशेष्यस्य प्रधान्यान्वये समत्कारान् । यथा कुमारसंभवे—
'तथैव वस्युः फणरत्नशोभा' इत्यत्र । तदुक्तं तर्कशास्त्रे—'सविशेषणे
हि विधिनिषेधौ सति विशेष्ये वापि विशेषणमुपसंज्ञामतः । सति
विशेषणे वापि विशेष्यमुपसंज्ञामतः' इति । उल्लसति अधिकं प्रकाशने

१ 'ये रत्नस्याङ्गिनो धर्माः शौर्याद्य इत्यारभतः ।

उत्कण्ठेतेतयस्ते स्युरचलस्वितयो गुणाः ॥'

इति तत्प्रकरणम् । ते च माधुर्यैवप्रकाशकाः । तत्र गुणत्वान्माह—

'गलितत्वमिषाद्वाद्पदम्या इदये दधत् ।

माधुर्यं नाम शृङ्गारे प्ररोहं गाहते गुणः ॥

आहादकृत्यं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम् ।

करुणे विमलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम् ॥'

शोभोलक्षणमाह—

'दीत्यात्मा विस्मृतेहेतुरोगो वीररसस्वितेः ।

वीररसरोद्ररसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण तु ॥'

मदुशाब्धितमिव मनो वापते तदोत्र इत्यर्थः । अत्रादत्तशक्तमाह—

'गुण्येन्धनामिषास्वच्छजलपत्त्रदलैव यः ।

प्यामोत्यन्यत्रसादोऽसी सप्यत्र विहितस्वितिः ॥'

त चोत्रसि गुण्येन्धनमिदस्त्वितिः । माधुर्यं सच्छब्दार्थवत्त्वं यो गुणो-
ऽन्यदन्वयं वित्तं तदित्येव रतेन व्यञ्जोति त अत्रादः । अर्धं तदेषु रतेष्वप्येवमसा
सर्वांस्तु रचनासु व्यञ्जयतका स्थितः । १ अत्रादये तत्प्रकरणमनमस्त्वितिः ।

१ 'गुण्यदोपी बुधो पृथ्विन्दुरयेद्वापिधेभ्यः ।

शिरसा भ्राश्रयते पूर्णं परं कण्ठे निवच्छति ॥'

४ पूर्वपदार्थं विशेष्यं तथा तस्यैव प्रधान्येनान्वयस्योक्तौ

तत्रोपमा । गमाजन्तो निर्दशनार्थं शान्तः । गमा हे कृष्ण, ते न
कीर्तिः हंसीव परदेव । 'परदा वग्गा हंसी' इतिभिर्गानात् । स्वर्गत्र
नाकनदी अपगाहणे प्रविशति । तत्र सज्जगो गुणेषुः प्रसरणादि-
भावः । अत्र कृष्णोऽगमाभिर्गमानपश्चे हंसीवशात्परदेव्ये ते इय
देशः । सादृश्यलक्षणमाह कद्रुटः 'अग्न्योऽग्न्यर्थावर्षं तु गार्ष्टं गार
इयमुच्यते' इति । अत्र वर्ण्यमुपमेयं न्यूनगुणवपणमुपमानमपि
गुणम् । प्रसिद्धं च तद्वर्ण्योऽभेदविपश्चात्प्राप्त्यादयो वापका इ-
संप्रदायः ॥ ४ ॥

अभ्युपमालंकारस्य चत्वारोऽवयवाः । उपमेयं उपमानं धर्मं
वापकमेति । तेषां निबन्धने पूर्णा, यथासंभवे गम्यत्वे च लुप्तै-
सिद्धान्तः । तत्र पूर्णा दर्शिता । इदानीं लुप्ताभेदानाह—

वर्ण्योपमानधर्माणामुपमात्राचक्रस्य च ।

एकद्वित्र्यनुपादानभिन्ना लुप्तोपमाष्टधा ॥ ५ ॥

वर्ण्येति ॥ वर्ण्योपमानधर्माणां उपमेयोपमानसाधारणधर्मा-
उपमात्राचक्रस्य सादृश्ययोगकस्य इवादेवांगकस्य तुभ्यादेवां चतुर्णा-
मध्ये । निर्धारणे षष्ठी । एकद्वित्र्यनुपादानैः । एकत्र द्वौ च त्रयत्र एक-
द्वित्रयः तेषां अनुपादानैर्लोपैरष्टधा भिन्ना लुप्तोपमा भवति । लुप्तावयवा
उपमा लुप्तोपमेति मध्यमपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । एकादीनां विषयभे-
देऽपि साहित्यविवक्षायां द्वन्द्वः । बहुव्रीहौ तु एकद्वित्रा इति स्यादिति
संक्षेपः ॥ ५ ॥

उदाहरणान्याह—

तडिद्गौरीन्दुनुन्याम्या कर्पूरन्ती दृशोर्मम ।

कान्त्या स्मरवधूयन्ती दृष्टा तन्वी र्हो मया ॥ ६ ॥

तडिद्गौरीति ॥ तडिदिव गौरी गौरवर्णा । अत्र ममामे वाच-
कलोप. 'उपमानानि मामान्यवचनैः' इति ममामविधायकगुणमूलः ।
इन्दुनुन्याम्या इन्दुना नुन्यमाम्यं मुम् यम्याः मा तथोच्यते । आढा-
कत्वेनेति शेषः । अत्र धर्मलोपोऽविपश्चामूलः । 'गम्यमानार्थेभ्योऽप्रयोग
एव लोपोऽभिमतः' इति कैयटोक्तः । 'अदर्शनं लोपः' इति संज्ञाप्रवृ-
त्तेश्च । मम दृशोर्नेत्रयोः कर्पूरमिव आचरति कर्पूरति कर्पूरति मा क-

१ 'आमात्रिनं पूर्वमविपश्चानवत्' इति । २ तडिद्वत्वे मति तडिद्वत्वेऽर्थात्प्रा-
तीयमूलोऽर्थवत्त्व माऽर्थम् ।

पूरन्ती । मयमायां निषेधेऽपि कचिद्ग्रीकारात्किञ्चिन्तादृष्टः शत्रादेशः ।
अत्राप्याह्लादकत्वेनेति शेषः । तस्य धर्मस्य लोप ऐच्छिकः । बाधकस्य
किञ्चन्ययस्यैवशब्दस्य च शास्त्रकृतः । कान्त्या छावण्येन । आत्मान-
मिति शेषः । स्मरवधूमित्र रतिमिव आचरति मन्यते इति स्मरवधू-
यति स्मरवधूयति सा तथोक्ता । स्वं रतितुल्यं मन्यमानेत्यर्थः ।
तन्वी कृशाङ्गी मया रहः रहसि । अध्ययमेतत् । दृष्टा । अत्र आत्मा-
नमित्यस्य गम्यमानत्वादुपमेयलोप ऐच्छिकः । इवशब्दस्य तु शा-
स्त्रकृतः । कदाचित्कार्त्विदिति शेषः ॥ ६ ॥

यत्तया मेढनं तत्र लाभो मे यश्च तद्रतेः ।

तदेतत्काकतालीयमवितर्कितसंभवम् ॥ ७ ॥

यदिति ॥ तत्र रहसि मे मम तया तन्व्या सह यन्मेढनं समागमः
च परं यः तद्रतेः लाभः तत्पूर्वानुभूतं एतद्धुना स्वयंमाणं
द्वयमपीति शेषः । अवितर्कितसंभवं अचिन्तितोपलम्भं हेतुभूतं
विशेषणमेतत्काकतालीयम् । अत्र समासे स्त्रीसमागमोपमा तत्र
बाधकोपमानलोपः । तद्वितार्थं च तदास्यादोपमा तत्रोपमानमात्र-
लोपः । तथाहि । काकदूष ताडमिव काकताडमिति इवार्थे तत्पु-
रुषः । तत्रैवशब्दस्य 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति शास्त्रसिद्धो लोपः ।
'समासाश्च तद्विषयान्' इति ज्ञापकान् । 'मयूरध्वंसकादयश्च' इति
सूत्रप्राप्तिः 'सह सुपा' इति वा । उपमानलोपस्तु कामिनीकामुकयो-
मेढनं काकताडमित्युक्तेः । पुरुषागमनस्य काकागमनमुपमाने यो-
पागमनस्य ताडफलपतनमुपमानं तथोमेढनस्य च काकताडमेढनमु-
पमानं तस्य गम्यमानत्वाद्दोषः समासार्थानन्तर्गतत्वाद्द्विच्छिकः ।
एवं समासार्थं बाधकोपमानलोपः । तद्वितार्थं तु काकताडमिव
काकतालीयमिति इवार्थे छप्रत्ययः । तत्र काकताडसमागमजन्य
आस्वादः कान्तकृतकामिन्नुपभोगस्थोपमानम् । तस्य गम्यमानत्वा-
द्द्विच्छिकलोपः । छप्रत्ययम्नूपमावाचकः । अवितर्कितसंभवमिति
उभयत्र साधारणो धर्मः । काकताडशब्दयोर्निजकर्मणोर्लक्षणेति
संक्षेपः । चतुर्थे चरणे 'अभवत्किं भवीमि सं' इति पाठान्तरकल्पने
समासार्थं धर्मोपमानवाचकलोपः । तद्वितार्थं च धर्मोपमानलोपः ।
अवितर्कितसंभवमिति पदलोपान् । पाठान्तरकल्पनाभावे तु मदीयं
पद्यमुदाहरणीयम् । यथा 'रामस्य पथि राक्षसाः सङ्गमस्तद्वपश्च यः ।
पुण्यैरजाकृपाणीयं मुनीनामभवद्दयम् ॥' इति । एतेऽष्टौ लुप्राभेदाः

१ विधामिश्रादीनाम् ।

मंभवन्ति । गत्रैको भेदस्मिन्नोपपन्ने धर्मोपमानवाचकत्वेति १ ।
 तोपपन्ने भेदचतुष्टयम् । धर्मवाचकत्वेना २ वाचकोपमेयत्वेना
 वाचकोपमानत्वेना ४ धर्मोपमानत्वेना चेति ५ । एकलोपपन्ने च प्र
 भेदाः । वाचकत्वेना ६ धर्मत्वेना ७ उपमानत्वेना चेति ८ । तुलोपमादि
 दर्शाभ्याहारेण पूर्वोपमा भवति । एतेन मर्यादंकारमूलमूला । तदुक्तं चि
 त्रमीमांसायाम्—‘उपमैका शैलेषी संश्रान्ता विप्रंभूमिद्वाभेदान् । रश्मि
 काव्यैरङ्गे नृत्यन्ती तद्विदां चेतः ॥’ इति । अन्येऽपि भेदाः काव्यप्र
 काशकाव्यादर्शादिषु मन्ति । इह तु विस्तरमयात्र लिखिताः ॥ ७ ॥

उपमानालकारः ।

उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः ।

इन्दुरिन्दुरिव श्रीमानित्यादां तदनन्वयः ॥ ८ ॥

उपमानेति ॥ एकस्यैव वर्ण्यस्य वस्तुनः यदुपमानोपमेयत्वं उपमा
 नत्वं कल्पितमुपमेयत्वं तु यथार्थमिति बोध्यम् । तदिन्दुश्चन्द्र इन्दु
 रिव चन्द्र इव श्रीमान् सुन्दर इत्यादौ द्रष्टव्यमिति शेषः । अनन्वयः
 नास्त्यन्वयः प्रकारद्वयसंबन्धो यस्मिन्स तयोक्तः । अत्रोपमेयस्यानु
 स्यत्वे पर्यवसानम् ॥ ८ ॥

पर्यायेण द्वयोस्तच्चोपमेयोपमा मता ।

धर्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव त्वयि ॥ ९ ॥

पर्यायेति ॥ द्वयोर्वर्ण्यावर्ण्ययोः पर्यायेण परिक्रमेण तत्तु उपमानो
 पमेयत्वं चेत्तर्हि उपमेयोपमा मता । उपमेयाभ्यां उपमा उपमेयोपमा
 इति व्युत्पत्तेः । कविभिरिति शेषः । परस्परतुल्यत्वेन इतरसादृश्य
 र्व्यवच्छेदः फलमस्याः । हे राजन्, त्वयि धर्मः मुकुते अर्थः समृद्धि-

१ नतंकी । २ भिन्नभिन्नदेशान् । ३ रहमण्डपे ।

४ ‘गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ।

रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥’ इति ।

५ पूर्वोदाहरणे धोमण्डस्य धर्ममोपादानमस्ति इह तु गगनादेवैपुल्यादियमस्य
 नशास्तीति विशेषः ।

६ ‘समिध जलं जलमिध स्रं हंस इव चन्द्रश्चन्द्र इव हंसः ।

कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि ॥’

पूर्वप्र पूर्णश्रीरिति धर्म उपात्तः इह निर्मलत्वादियमो नोपात्त इति भेदः ।

रिव पूर्णभीः संपूर्णशोभा अस्तीति शेषः । अर्थश्च धर्म इव पूर्णेशीः
अस्तीत्यस्य गम्यमानत्वात्प्रायेणाप्रयोगः । 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथम-
पुरुषेऽप्रयुग्यमानोऽप्यस्ति' इति भाष्योक्तेः । 'अनुलोमो विलोमश्च
क्रमः पर्याय इष्यते' इति शाश्वतः ॥ ९ ॥

प्रतीपालेकारः ।

प्रतीपमुपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।

त्वल्लोचनसमं पद्मं त्वद्भ्रुकसदृशो विधुः ॥ १० ॥

प्रतीपमिति ॥ उपमानस्य अधिकगुणस्य उपमेयत्वप्रकल्पनं न्यून-
गुणत्ववर्णनं प्रतीपम् । प्रतिगच्छन्ति आपो यस्मिन्निति प्रतीपं
निम्नोन्नतमथलं तरसादृश्यादलंकारे लक्षणा । 'श्रक्पूर्-' इत्यादिना
समासान्तोऽकारप्रत्ययः । 'अन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' इति ईदादेशः ।
प्रतीपादयः स्वभावाद्गौणा एवेति प्राश्चो वृद्धाः । पद्यं कमलं त्वल्लो-
चनसमं त्वन्नेप्रतुल्यं रुचेति शेषः । अत्र पद्यस्य वर्ण्यत्वनिबन्धनात्ने-
प्रस्य च तद्विपरीतत्वकल्पनाच्च लक्षणानुगमः । विधुश्चन्द्रस्त्वद्भ्रुक-
सदृशः । हे प्रिये, इति संबोधनं कल्प्यम् । पाण्डुत्वार्थात्तर्वात् पुनर-
प्युदाहरणम् ॥ १० ॥

प्रतीपभेदः ।

अन्योपमेयलाभेन वर्ण्यस्यानादरश्च तत् ।

अलं गर्वेण ते वक्त्रकान्त्या चन्द्रोऽपि तादृशः ॥ ११ ॥

अन्येति ॥ अन्योपमेयलाभेन अन्यस्य उपमेयत्वलाभेन वर्ण्यस्य
प्रस्तुतस्यानादरश्च तत्प्रतीपम् । उपमानलाभकथनेन स्तुतिः । 'व्यं-
चमायिनी । हे प्रिये, ते वक्त्रकान्त्या मुरशोभया हेतुना गर्वेणालं न
किञ्चित्साध्यम् । 'गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिता'

१ 'यत्पद्मेप्रसमानकान्तिं सलिले मग्नं तदिन्दीधरं
मैधैरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायाणुकारी शशी ।
येऽपि त्वद्गमनानुसारिगतयस्ते राजहंसा गता-
स्त्वरसादृश्यविनोद्मात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥'

अत्र कान्तीत्यादि घमोपादानात्पूर्वोदाहरणवत्कथ्य बोध्यम् ।

२ 'गर्वमसंभाष्यमिमं लोचनयुगलेन किं यहसि मुग्धे ।

'सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु भवु नीलनलिनानि ॥'

पूर्वोदाहरणे कान्त्येति समानधर्मोपादानमिह तु नेति भेदः ।

इति करणत्वात्तृतीया । अन्यथा चतुर्थी स्यात् । चन्द्रोऽपि तादृश
स्त्वद्वक्कसदृशः । चन्द्रस्य न्यूनगुणत्वात्प्रतीपम् ॥ ११ ॥

वर्ण्योपमेयलाभेन तथान्यस्याप्यनादरः ।

कैः कौर्यदर्पस्ते मृत्यो त्वत्तुल्याः सन्ति हि स्त्रियः ॥१२॥

वर्ण्येति ॥ वर्ण्योपमेयलाभेन वर्ण्यं च तदुपमेयं च वर्ण्योपमेय
तस्य लाभेन प्रात्या । भावप्रधाननिर्देशो वा । अन्यस्यानादरोऽपि
तथा प्रतीपमित्यर्थः । हेमृत्यो, ते तव कौर्यदर्पः कूरत्वगर्वः कः । प्रभे
कुत्सायां वा किंशब्दः । 'कुत्साप्रभवितर्केषु क्षेपे किंशब्द उच्यते' इति
शाश्वतः । हि यस्मात्स्त्रियः त्वत्तुल्याः त्वदुपमेयभूताः सन्ति । अतो
निरुपमत्वगर्वो व्यर्थ इति भावः ॥ १२ ॥

वर्ण्येनान्येस्योपमाया अनिष्पत्तिवचश्च तत् ।

मुधोपवादो मुग्धाक्षि त्वन्मुखाभं किलाम्बुजम् ॥ १३ ॥

वर्ण्येनेति ॥ वर्ण्येन सह अन्यस्य उपमायाः अनिष्पत्तिवचः
असंभवोऽपि तत्प्रतीपम् । हे मुग्धाक्षि, अम्बुजं त्वन्मुखाभं त्वद्व-
क्कसदृशमिति मुधापवादो मिथ्याभिशपो नतु साम्यम् । किल
प्रसिद्धम् ॥ १३ ॥

प्रतीपमुपमानस्य कैमर्ष्यमपि मन्यते ।

दृष्टं चेद्वदनं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दुना ॥ १४ ॥

प्रतीपमिति ॥ उपमानस्य कैमर्ष्यं व्यर्थत्वं मन्यते यत्तदपि
प्रतीपम् । यत्तदोरध्याहारः । चेद्यदि तस्याः वदनं दृष्टं तर्हि पद्मेन
किं इन्दुना च किम् । न किंचित्साध्यमित्यर्थः । क्षेपे किंशब्दः ॥१४॥

१ 'महामयं गुरुः सुदारुणानामिति ह्यालाहल मा स तात दृष्यः ।
ननु सन्ति मयादृशानि भूयो भुयनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥'

२ एव उपमेयभूतो वागो ताः ।

३ निर्वचनत्व तृतीयायं. वर्धनिर्दिना मान्यत्वात्कर्त्तव्यताया तस्या इत्यर्थः ।

४ 'मात्रज्ञेयं सरोज्याक्षि वचनीयमिदं भुवि ।

शशाङ्कस्तय वक्रेण धामरदपरीपते ॥'

५ 'तदोजसस्तपसाः स्विताविमौ वृषेति चित्ते कुदते यदा यदा ।
ततोति मानोः परिवर्षकैतवात्तदा विधिः कुण्डलनां विधोरपि ॥'

रूपकलंकारः ।

विषयभेदाद्रूपरञ्जनं विषयस्य यत् ।

रूपकं तन्निधाधिक्यन्यूनत्वानुभवोक्तिभिः ॥ १५ ॥

विषयीति ॥ यद्विषयस्य उपमेयस्य विषयभेदाद्रूपरञ्जनं विषयिण उपमानस्य अभेदाद्रूप्याभ्यां भेदाभावतद्रूपत्वाभ्यां रञ्जनं रक्षीकरणं तद्रूपकम् । यदाधिक्यन्यूनत्वानुभवोक्तिभिः आधिक्योक्त्या न्यूनत्योक्त्या अनुभवोक्त्या च त्रिधा भवति । रूप-
वत्करोति रूपयतीति रूपको लक्षणाविशेषः । रूपमुक्तं करोतीत्यर्थः ।
सोऽस्त्वग्निमिति रूपकमलंकारः । लक्षणाप्रपञ्चस्तु मत्कृते कोविदा-
नन्दे द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥

अयं हि धूर्जटिः साक्षाद्येन दग्धाः पुरः क्षणात् ।

अयमास्ते विना शंभुस्तार्तीयिकविलोचनम् ॥ १६ ॥

अयमिति ॥ प्रतिलोकक्रमेणोदाहरणान्वाह विवक्षायाः स्वात-
क्यान् । 'वक्तुर्विवक्षापूर्विका शब्दार्थप्रतिपत्तिः' इति व्याहृतिवचनात् ।
अयं राजा साक्षाद्भूर्जटिः प्रत्यक्षं दिग् एव । दिग्भ्यो निश्चयार्थे । येन
क्षणात् पुरः । यद्यपि क्षणेनैवेति वक्तुं युक्तम् 'अपवर्गे तृतीया'
इति सूत्रान् । तथापि बुद्धिकल्पितापादानत्वस्वीकारात्प्रथमी ।
दग्धाः रिपूनामिति शेषः । अत्र अनुभवाभेदरूपके राजा अयं
तार्तीयिकविलोचने विना तृतीयनेत्रं विना । तृतीयशब्दात्स्वार्थे

१ 'चन्द्रज्योत्स्नायिशदपुलिने सैकतेऽस्मिन्तरय्या

पादपुत्रं चिरमममृत्सिद्धयूनाः कयोञ्जित् ।

एको यन्ति प्रथमनिहत कैटभं वन्द्यमस्य-

स्वर्गं स त्वं कथय भगवन्को हतभ्रत्र पुर्यम् ॥'

अथ ही-पुत्रादहणेऽभेदाहणेहेतुभूत पुत्रादहणवत्त्वं साधर्म्यमुदाहरणम् । इदं तु
जगद्रक्षकत्वादिकं लक्ष्यमानमिति भेदः ।

२ 'वेधा द्वेषा भ्रम चक्रे काम्नासु कनकेषु च ।

तासु तेष्यप्यनागतः साक्षाद्भर्गो नराहनिः ॥'

अथमान्स्व-पुत्रादहणे शंभुसाधर्म्यं सम्यमानमिह । त्वन्नाहं कथं ननु-
भेदः ।

१ राजा । ४ 'अपवर्गे तृतीया' । अपवर्गे पठ्यते इत्यत्र हे-
तुनोत्पत्त्यर्थे तृतीया स्यात् ।

इन्द्रप्रत्ययः । शोपुराग्ने शिपो वनेने । 'आग उपोऽग्ने' इत्यत्र
 वृत्त्यर्थत्वं धानूनामनेदार्थं वाग । ग्नाभेदरूपकम् ॥ १३ ॥

शंभुर्विश्वमयत्यद्य स्त्रीकृत्य समदृष्टिताम् ।

अस्यां मुखेन्दुना लब्धे नेत्रानन्दे किमिन्दुना ॥ १७ ॥

शंभुरिति ॥ अग्नेदानीम् । 'एषः' इति पाठे वगनीयोऽमौ राजा

शंभुः समदृष्टितां द्विनेत्रत्वं स्त्रीकृत्य गृहीत्वा । समदृष्टिना स्त्रीद्वारम्बु
 भाललोचनस्य गोपनेन विधक्षितः । अन्यथा आविश्येन मिष्येत् । पूर्व
 विषमदृष्टित्वादिनि भावः । विश्वमवति जगद्रश्मि ननु संहरतीति
 भावः । अत्राधिक्यभेदरूपकम् । ताद्रथोदाहरणान्याद् । अम्बा-
 कामिन्याः मुखेन्दुना वक्त्रचन्द्रेण नेत्रानन्दे लब्धे प्राप्ते मति इन्दुना
 किं प्रयोजनम् । न किंचिदित्यर्थः । अत्रानुभवताद्रथरूपकम् ॥ १५ ॥

साध्वीयमपरा लक्ष्मीरमुधामागरोदिता ।

अयं कलङ्किनश्चन्द्रान्मुखचन्द्रोऽतिरिच्यते ॥ १८ ॥

१ 'त्वय्यागते किमिति वेपथ एव सिन्धु-

स्त्वं सेतुमन्थकृदतः किमसी विमेति ।

द्वीपान्तरेऽपि नदि तेऽस्त्यशशंवदोऽद्य

त्यां राजपुंगव निपेयत एव लक्ष्मीः ॥'

शंभुर्विश्वमिलत्र विश्वसरक्षक्य सादस्यमुपातम् । इह तु नेति भेदः ।

२ 'किं पद्मस्य रुचिं न हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न किं

वृद्धिं वा क्षरकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् ।

वक्त्रेन्दौ तय सत्ययं यदपरः शीतांशुः कञ्जुम्भने

दर्पः स्यादमृतेन चेदिह तदप्यम्येव विम्व्याधरे ॥'

अस्या मुखेन्दुनेत्रत्र किमिन्दुनेति पुनरुपादानमात्र भेदविश्रान्तापकम् । इह
 त्वपरशब्दान्यानुपादानमिति विशेषः ।

३ 'अचनुर्वदतो ब्रह्मा द्वियाहुरपरो हरिः ।

अभाललोचनः शंभुर्भगवान्वाद्रायणः ॥'

४ 'किममुभिर्गल्पितैर्जड मन्यसे मयि निमज्जतु भीममुतामनः ।

मम किल श्रुतिमाह तदर्धिकं नलमुखेन्दुपरं विबुधः स्मरः ॥'

अत्र दमयन्तीकृतचन्द्रोपात्मने प्रतिद्वन्द्वो न निर्वाणकालिकमन प्रवेशताप्यव-
 विषयः । 'मनश्चन्द्रे लीयत' इति ध्रुते । किन्तु नलमुखेन्द्र एवेति । ततोऽस्या-

रूपकस्य सावयवत्वनिरवयवत्वाभेदप्रपञ्चन

दृश्यम् ।

माध्वीति ॥ इयं साध्वी पतिव्रता भ्रमुपासागरोदिता गुधासमुद्रा-
दनुत्पन्ना अपरा द्वितीया लक्ष्मीरिति न्यूनताद्रूपरूपकम् । अयं
सुरचन्द्रः कलङ्गिनश्चन्द्रादतिरिच्यते । निष्कलङ्कत्वाद्धिको भवतीत्य-
धिकताद्रूपरूपकम् ॥ १८ ॥

परिणामालंकारः ।

परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना ।

प्रसन्नेन दृग्दृजेन वीक्षते मदिरेक्षणा ॥ १९ ॥

परिणाम इति ॥ विषयी आरोपविषययुक्तश्चन्द्रादिः विषया-
त्मना विषयो सुखादिः तद्रूपेण । क्रियार्थः क्रियायै इति क्रियार्थः
क्रियासाधकभेत्तादि परिणामः । उदाहरणम् । मदिरेक्षणा मादक-
नेत्रा काचित्सन्नेन दृग्दृजेन दृग्भूतं अदृजं दृग्दृजं तेन । मध्यम-
पद्मलोपी समामः । ननु मयूरध्वंसकादिः । तस्य रूपकविषयत्वान् ।
वीक्षते पश्यति । कमलं हि स्वयं द्रष्टुमशक्तं नेत्ररूपं भूत्वा पश्यतीति
परिणामः । अत्र अदृक् दृक् संपश्यते तथाभूतं दृग्भूतमिति प्रथमार्थे
वस्तुरूपः । एवंच परिणामाभिव्यक्तिर्न तु मयूरध्वंसकादिः ।
समामान्तस्य रूपकविषयत्वादिति नञ्याः । एवमन्यत्र ॥ १९ ॥

उद्देशालंकारः ।

बहुभिर्बहुधोद्वेखादेकस्योद्वेख इष्यते ।

स्त्रीभिः कामोऽधिभिः स्वर्दुः कालः शत्रुभिर्रक्षि सः ॥२०॥

बहुभिरिति ॥ एकस्य यस्तुनः बहुभिः कर्तृभिः बहुधा बहुभि-

प्रकारैः उद्देश्यादितर्काद्वेतोरुद्देश्यनामालंकार इष्यते । उदाहरणम् ।
स कृष्णः स्त्रीभिः कामः कंदर्परूपः गेह्लि वितर्कित । अधिभिर्योचकैः
स्वर्गदुमरूप गेह्लि । शत्रुभिः कालः शत्रुरूप गेह्लि । अत्र रूपकमपि
ज्ञेयम् ॥ २० ॥

१ 'नीत्यां भूतेशमौलिध्वजममरपुनीमान्मनाशौ मूर्ताय-
स्तस्यै त्रीमित्रिर्मन्त्रीमयमुपहरतयानातरं नाविकाय ।

ध्यामघ्रातगतनीभिः शयत्युपतिभिः कौमुकोदञ्चदसं
पृष्ठादन्वीयमानः क्षणमचलमथो चित्रकृटं प्रतप्ते ॥'

आतरे मूचम् । शत्रुकेन उद्वेगी अक्षिणी बभिवर्तसि यथा एव ।

२ 'गजघातेति घृद्धाभिः धीकाम्त इति योयतः ।

यथास्वित्तथ बालाभिरंशः शौरिः सर्वाशुचम् ॥'

ईकप्रलयः । शंभुगणेशे शिषो वर्तते । 'आम उपवेशने' इत्य-
पृथपर्यन्तं धानूनामनेकार्यन्त्याम् । न्यूनामंदरूपकम् ॥ १६ ॥

शंभुर्विश्वमयत्यद्य स्वीकृत्य ममदृष्टिताम् ।

अस्यां मुखेन्दुना लब्धं नेत्रानन्दं किमिन्दुना ॥ १७ ॥

शंभुरिति ॥ अगोदानीम् । 'एषः' इति पाठे वर्गनीयोऽसौ राज-

शंभुः ममदृष्टिनां द्विनेयत्वं स्वीकृत्य गृहीत्वा । ममदृष्टिना स्वीकारस्तु
भाललोचनस्य गोपनेन विवक्षितः । अन्यथा आधिक्यं न मिष्यन् । पूर्वं
विषमदृष्टित्वादिनि भावः । विश्वमयति जगद्रश्मति ननु मंहरतीति
भावः । अत्राधिक्यभेदरूपकम् । ताद्रूपोदाहरणान्याह । अस्या-
कामिन्याः मुखेन्दुना वक्रचन्द्रेण नेत्रानन्दे लब्धे प्राप्ते सति इन्दुना
किं प्रयोजनम् । न किंचिदित्यर्थः । अत्रानुभवताद्रूपरूपकम् ॥ १७ ॥

सार्धैरियमपरा लक्ष्मीरमुधामागरोदिता ।

अयं कलङ्किनश्चन्द्रान्मुखचन्द्रोऽतिरिच्यते ॥ १८ ॥

१ 'त्वय्यागते किमिति वेपथ एव सिन्धु-
स्थं संतुमन्थकृदतः किमसौ विभेति ।
क्षीपान्तरेऽपि नहि तेऽस्त्यवशंघदोऽद्य
त्वां राजपुंगव निषेयत एव लक्ष्मीः ॥'

शंभुर्विश्वमित्यत्र विश्वसरसकञ्च सादस्यमुपात्तम् । इह तु नेति भेदः ।

२ 'किं पद्मस्य रुचिं न हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न किं
धृद्धिं वा श्लपकंनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् ।
वक्रेन्द्रौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुकञ्जुम्भते
दर्पः स्यादमृतेन चेद्विह तदप्यम्येव विम्व्याघरे ॥'

अस्या मुखेन्दुनेत्यत्र किमिन्दुनेति पुनरुपादानमात्र भेदविवक्षाशकम् । इह
त्वपरशब्दस्यानुपादानमिति विशेषः ।

३ 'अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्वियाहुरपरो हरिः ।

अभाललोचनः शंभुर्भगवान्वादरायणः ॥'

४ 'किममुभिर्गलंपितं जंड मन्यसे मयि निमज्जतु भीममुत्तमानः ।

मम किल श्रुतिमाह तदर्धिकां नलमुखेन्दुपरां विबुधः स्मरः ॥'

अत्र दमयन्तीकृतचन्द्रोपालम्भे प्रसिद्धचन्द्रो न निर्वाणकालिकमनःप्रवेशतात्पर्य-
विषयः । 'मनधन्दे लीयत' इति श्रुतेः । किन्तु नलमुखचन्द्र एवेति । ततोऽस्या-
धिक्यं प्रतिपादनादधिक्यताद्रूपरूपकम् । रूपकस्य सावयवव्यनिरवयवत्वाभेदप्रत्यय-
तु विवर्तनीयतायाः दृश्यम् ।

साधीति ॥ इयं साध्वी पवित्रता भुषासागरोदिता मुषासमुद्रा-
दगुत्पन्ना अपरा द्वितीया लक्ष्मीरिति न्यूनताद्रूप्यरूपकम् । अयं
सुरचन्द्रः कलङ्घिनश्चन्द्रादतिरिच्यते । निष्कलङ्कत्वाद्धिको भवतीत्य-
धिकताद्रूप्यरूपकम् ॥ १८ ॥

परिणामालङ्कारः ।

परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना ।

प्रेसन्नेन दृगञ्जेन वीक्षते मदिरेक्षणा ॥ १९ ॥

परिणाम इति ॥ विषयी आरोपविषययुक्तश्चन्द्रादिः विषया-
त्मना विषयो मुख्यादिः तद्रूपेण । क्रियार्थः क्रियायै इति क्रियार्थः
क्रियासाधकश्चेत्तर्हि परिणामः । उदाहरणम् । मदिरेक्षणा मादक-
नेत्रा काचित्प्रसन्नेन दृगञ्जेन दृग्भूतं अञ्जं दृगञ्जं तेन । मध्यम-
पदलोपी समासः । ननु मयूरव्यंसकादिः । तस्य रूपकविषयत्वान् ।
वीक्षते पश्यति । कमलं हि स्वयं द्रष्टुमशक्तं नेत्ररूपं भूत्वा पश्यतीति
परिणामः । अत्र अदृक् दृक् संपद्यते तथाभूतं दृग्भूतमिति प्रथमार्थे
तत्पुरुषः । एवंच परिणामाभिव्यक्तिर्न तु मयूरव्यंसकादिः ।
समामान्नस्य रूपकविषयत्वादिति नव्याः । एवमन्वय ॥ १९ ॥

उद्देशालङ्कारः ।

बहुभिर्बहुधोऽहोऽहोऽहोऽहो इष्यते ।

स्त्रीभिः कामोऽधिभिः स्वर्द्धुः कालः शत्रुभिर्दक्षि सः ॥ २० ॥

बहुभिरिति ॥ एकस्य वस्तुनः बहुभिः कर्तृभिः बहुधा बहुभिः
प्रकारैः उद्देशाद्विद्वत्कार्द्वेत्तोरुद्देशनामालङ्कार इष्यते । उदाहरणम् ।
स कृष्णः स्त्रीभिः काम कंदर्परूपः ऐक्षि वितर्कित । अधिभिर्यापकैः
म्वर्गद्वयमरूप ऐक्षि । शत्रुभिः कालः मृत्युरूप ऐक्षि । अत्र रूपकमपि
ज्ञेयम् ॥ २० ॥

१ 'तीर्त्या भूनेशमालिखजममरधुनीमात्मनासौ तूर्णाय-
स्तस्यै सांमिभ्रिमैत्रीमयमुपहृतवानातरं नायिकाय ।

व्यामप्राप्तनीभिः दावरयुधिभिः कौतुकोद्भ्रदक्षं
हृच्छ्रादन्वीयमानः क्षणमचलमथो चिभ्रकूर्टं प्रगस्ये ॥'

आतरं मूयम् । कौतुकेन उद्वेगो अक्षिणी वसिष्ठमैत्रि दया तदा ।

२ 'गजप्रातेति पृष्ठाभिः धीकान्त इति षीयते ।

पृष्ठास्वित्तद्य बालाभिरदृष्टः शीरिः सकीनुवम् ॥'

एकेन बहुधोऽहोऽप्यसौ विषयभेदतः ।

गुरुर्वचस्यर्जुनोऽयं कीर्त्ता भीष्मः शरासने ॥ २१ ॥

एकेनेति ॥ एकेन कर्त्ता एकस्येति शेषः । विषयभेदतः स्थानक-
भेदान् । बहुधा उहोऽपि असावुहोऽपि शेषः । उदाहरणम् । अयं
राजा वचसि वचनविषये गुरुर्महान्वाचस्पतिश्च । कीर्त्ता यशसि
अर्जुनः शुभ्रः पार्थश्च । शरासने धनुषि भीष्मो भयंकरो गात्रेयश्च ।
अत्र श्लेषो रूपकं च श्लेषम् ॥ २१ ॥

स्मृति-भ्रान्ति-संदेहालकारः ।

स्यात्स्मृतिभ्रान्तिसंदेहस्तदङ्कालंकृतित्रयम् ।

पङ्कजं पश्यतः कान्तामुखं मे गाहते मनः ॥ २२ ॥

स्यादिति ॥ स्मृतिभ्रान्तिसंदेहैः स्मरणभ्रमसंशयैः करणैस्तद-
ङ्कालंकृतित्रयं ते अङ्काः यस्य तत्तदङ्कं तद्वाचकशब्दयुक्तनामकं अलंकृ-
तीनां त्रयं स्यात् । स्मृतिवर्णने स्मृतिमान्, भ्रान्तिवर्णने भ्रान्तिमान्-
संदेहवर्णने संदेहः । मत्वर्थीयोऽकारप्रत्ययान्तः संदेह इति केचित् ।
प्रथमज्ञानमनुभवः तस्य पुनर्नवीभावः स्मृतिः । मिथ्याज्ञानं भ्रान्तिः
अनुभवभ्रमयोगः संदेहः । उदाहरणम् । पङ्कजं पश्यतः मे मनः
कान्तामुखं गाहते प्रविशति स्मरतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अयं प्रमत्तमधुपस्त्वन्मुखं वेत्ति पङ्कजम् ।

पङ्कजं वा सुधांशुर्वेत्यस्माकं तु न निर्णयः ॥ २३ ॥

१ 'अकृशं कुचयोः कृशं विलम्बे विपुलं चक्षुषि विस्तृत नितम्बे ।
धधरेऽरुणमाविरस्तु चित्ते करुणाशालिकपालिमागधेयम् ॥'
२ वितर्केऽपि ।

३ 'दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्ताद-

म्भस्तः स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम् ।

उद्रीक्ष्य श्रियमिव कांचिदुत्तरन्ती-

मस्मार्पीञ्जलनिधिमन्धनस्य शौरिः ॥'

पूर्वत्र स्मृतिमदुदाहरणे सहस्रस्यैव स्मृतिरत्र सहस्राक्ष्मीस्मृतिपूर्वकं तत्प्रव-
न्यनो जलनिधिमन्धनस्यापि स्मृतिरिति भेदः ।

४ 'पलाशकुमुमघ्नान्त्या शुक्रतुण्डे पतत्यलिः ।

सोऽपि जम्बूफलघ्नान्त्या तमालि धतुमिच्छति ॥'

अश्रान्त्योन्वविषयभ्रान्तिनिवन्धनः पूर्वोदाहरणाद्विशेषः ।

५ 'जीवनग्रहणे नद्या गृहीत्या पुनरुपगताः ।

अयमिति ॥ अयं प्रसक्तमधुपः उन्मत्तधमरः । मत्तो मद्यपश्चेति श्लेषः । त्वन्मुखं पट्टजं वेत्ति । अस्माकं तु पट्टजं वा सुषांशुर्वेति निर्णयो नास्ति किन्तु संदेहद्वयमस्तीत्यर्थः । मधुपस्य तु भ्रान्तिरेव ॥ २३ ॥

शुद्धापहृतलकारः ।

शुद्धापहृतिरन्यस्वारोपाधौ धर्मनिहवः ।

नायं सुषांशुः किं तर्हि व्योमगद्गासरोरुहम् ॥ २४ ॥

शुद्धेति ॥ अन्यस्वाग्रस्तुतस्य आरोपार्थः आरोपहेतुको यो धर्मनिहवः अपहृत्पः । निषेध इति यावन् । शुद्धा केवला अपहृतिरलंघतिर्भवति । शुद्धत्वं च निद्रुतस्य परस्मिन्नारोपाभावः । उदाहरणम् । अयं दृश्यमानः सुषांशुः पन्द्रो न । तर्हि किम् । व्योमगद्गासरोरुहं स्वर्गद्गापुण्डरीकम् । अत्र सर्वनाम्ना धर्मनिर्देशः ॥ २४ ॥

हेत्वपहृतलकारः ।

स एव युक्तिपूर्वधेदुच्यते हेत्वपहृतिः ।

नन्दुंस्तीमो न निश्चकः सिन्धोरीयोऽयमुत्थितः ॥ २५ ॥

न इति ॥ न धर्मनिहवः युक्तिपूर्वो हेतुयुक्तधेत्तर्हि हेत्वपहृतिरुच्यते । हेतुयुक्ता अपहृतिर्हेत्वपहृतिः । उदाहरणम् । दृश्यमानः

किं कनिष्ठा किम् ज्येष्ठा घटीयन्त्रस्य दुर्जनाः ॥

पूर्वाहातसर्वत्र प्रसिद्धवाग्द्वयं मयं तु वाच्यतवोदक इति मत् ।

१ 'अद्' केऽपि दादादिरे जलनिधे पद् पदे मेनिरे सारङ्ग कनिचिच्छ सजगदिरे भूच्छायमच्छन्परे ।

इन्दी यदिति तन्द्रनालशाकादयाम् दरीदृश्यते

तन्त्राष्ट निर्दिश धानमन्धलमस कुक्षिन्धमाचक्षते ॥

२ 'त' इति मत् । 'त' इति मत् । 'त' इति मत् । 'त' इति मत् । 'त' इति मत् ।

३ 'त' इति मत् । 'त' इति मत् । 'त' इति मत् । 'त' इति मत् । 'त' इति मत् ।

४ 'त' इति मत् । 'त' इति मत् । 'त' इति मत् । 'त' इति मत् । 'त' इति मत् ।

मन्धानर्थांश्च मन्त्रानिशांश्च

अपहृतमणिकिण कपुर्त्तांश्च मन्धय ।

छाया मृग दादाक इत्यपि पामगानि

अथवा कथाचर्दापि तत्र तर्हि प्रसक्तिः ॥

मन्धानर्थांश्च मन्त्रानिशांश्च मन्धय ।

अथवा तस्य विक

वीम्रः संतापकारी अयमिन्दुर्न । निशि रात्रावर्कोऽपि न स्यात् । उदित
इति शेषः । तर्हि कः । सिन्धोरुत्थित और्वः । 'और्वस्तु वाडवो बडवानलः'
इत्यमरः । हरिवंशे उर्वस्य मुनेः क्रोधाग्निः सागरे स्थापित इति प्र-
सिद्धम् । कालिकापुराणे च कामदाहे हरक्रोधाग्निर्वाडवरूपेण ब्रह्मणा
जठरे गृहीतोऽद्यापि समुद्रे रक्षित इति स्थितम् । तन्मध्ये प्रथमपञ्चे
उर्वाजात और्व इति व्युत्पत्तिः ॥ २५ ॥

पर्यस्तापडुल्लंकारः ।

अन्यत्र तस्यारोपार्थः पर्यस्तापडुतिश्च सः ।

नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखम् ॥ २६ ॥

अन्यत्रेति ॥ अन्यत्र अन्यवस्तुनि तस्य प्रकृतस्यारोपार्थः यः
धर्मनिहवः स पर्यस्तापडुतिः । उदाहरणम् । अयं सुधांशुश्चन्द्रो न
तर्हि किं वस्तु सुधांशुरिति प्रश्नः । प्रेयसीमुखं सुधांशुरित्युत्तरम् ।
चन्द्रे चन्द्रत्वनिहवः प्रियामुखे तदारोपार्थः ॥ २६ ॥

भ्रान्तापडुल्लंकारः ।

भ्रान्तापडुतिरन्यस्य शङ्कायां भ्रान्तिवारणे ।

तापं करोति सोत्कर्षं ज्वरः किं न सखि स्मरः ॥२७॥

१ 'हालाहलो नैष विषं विषं रमा जनाः परं ध्यत्ययमत्र मन्यते ।
निषीय जागर्ति सुखेन नं शियः स्पृशन्निर्मां मुह्यति निद्रया हरिः ॥'

विष रमेत्यत्र किन्तु इत्यध्याहारः । परं केवलम् । व्यस्य वैपरीत्यम् ।

२ अत्र तापं करोतीति स्मृत्यन्तं कथिते तस्य ज्वरतापारण्यात्तनुदया
मन्या ज्वरः किमिति शृष्टे, न सखि इति तत्सोक्त्या भ्रान्तिवारणं कृतम् ।

यथा वा—

'नागरिकः समधिकोद्यतिरिह महिषः कोऽयमुभयतःपुच्छः ।

नहि नहि करिकलभोऽयं शुण्डादण्डोऽयमस्य न तु पुच्छः ॥'

पूर्वोदाहरणे संदेहस्यभ्रान्तिविषयव्यवस्थापहवः । ज्वरः किमिति प्रमेन
नद्विषयसंदेहावगमार्त् । इह तु महिषवनिधयस्यभ्रान्तिविषयस्य महि-
षव्यव्येति ततो भेदः ।

अत्र नैयं यैर्माहृतकचकलापो न गरलं

गले कस्तूरीयं शिरीषं शशिरेणा न कुणुमम् ।

भ्रान्तेति ॥ अन्यस्य दाह्यायां मत्सां प्रभुतेन भ्रान्तिवारणे
 वृत्ते कति भ्रान्तापद्धतिः । उदाहरणम् । दे मरि, सोत्कर्षं तापं
 कः करोति इति भ्रुवा ज्यः किमिति पृष्टे हं मरि, ज्यरो न किनु
 स्मर इति सत्यमुच्यते ज्यरत्वस्य निद्रयो भ्रान्तिवारणार्थः ॥ २७ ॥

कैतवापद्धतलघः ।

कैतवापद्धतिर्ष्यंती व्याजार्थनिद्रुतः पदः ।

निर्यान्ति स्मरनारायाः कान्ताहवपातकैतवात् ॥ २८ ॥

कैतवेति ॥ व्याजार्थः पदेनिद्रुतेष्यंती मत्सां कैतवापद्धतिः ।
 उदाहरणम् । कान्ताहवपातकैतवान् कामिनीकटाक्षमिषान् स्मरना-
 रायाः कामवाणाः निर्यान्ति कटाक्षस्य मिषमात्रे कामवाणत्वं तु
 सत्यमित्यपह्नवः ॥ २८ ॥

ऐषपद्धतलघः ।

ऐकापद्धतिरन्यस्य गद्वातलघ्यनिद्रुते ।

प्रेञ्जल्पन्मत्पदे लग्नः कान्तः किं न हि नूपुरः ॥ २९ ॥

इयं भूतिर्गोहे प्रियविग्दजग्मा धयलिमा
 पुरागतिस्तान्त्या कुमुमदार किं मां प्रहरति ॥'

एषा स्वप्न तत्वाभ्यानां पमं नूपुरमिदं मेने । उदाह—

'न पद्य मुषमंघद न भृङ्गी चक्षुर्या इमं ।

इति विरूपपृष्ठाहृदयान्त्याभ्यानां पमा मता ॥' इति ।

अत्र वा पदप्रत्यय न किं सादान्पृष्ठाभ्यानां पमं नूपुरमिदं मेने ।

निरूपय प्रयोगपुत्र वादात् नोप ।

१ 'मिनपु पारिकथया विपिनोदनेषु
 मध्याह्नर्जुम्भतमहातपतापतमा ।
 स्फन्धान्तरोविन्दव्याप्रिशिराछन्नेन
 जिहा प्रसाये नरयो जगमभ्येयन्ते ॥'

२ व्याजार्थेति पदाणादानेन विरूपपृष्ठाहृदयान्त्याभ्यानां पमा मता ।

३ संस्कार शिक्षयति प्रणयन्यधर तन्तानि रोमाञ्जम् ।

नागरिक किं मिच्छितो नहि नहि स्वधि हृमनः पयन ॥'

अत्र याप्रपु जगमपवस्य वाक्यस्यान्यथा वाक्यमिह त्वनक्यामिति नद ।

'पद्ये स्वप्नयने स्मरामि मत्सत भाषो भयन्कुन्तले

मीले मुहानि किं करोमि महिने । प्रीतोऽस्मि ते विचमैः ॥'

छेकेति ॥ अन्यस्य शङ्कातः शङ्कायां सत्याम् । समन्याससिद्धिः ।
 तथ्यनिह्वे मति छेकापद्धतिः छेकस्य चतुरस्यापद्धतिः । उदाहरणम् ।
 प्रजल्पन्सन् मत्पदे लग्न इति नायिकाया उक्तौ कान्तः किमिति
 सत्याः प्रश्नः । कान्तो नहि नैव किंतु नूपुरो मन्वीरः । 'मन्वीरो
 नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । यद्यपि जल्पधानुर्व्यङ्गायां वाचि प्रवर्तते
 तथापि धानूनामनेकार्थत्वादुपसर्गयोगाद्वा प्रजल्पन्निति नूपुर-
 विशेषः ॥ २९ ॥

संभावनालक्षारः ।

संभावना स्यादुत्प्रेक्षा यस्तुहेतुकलात्मना ।

उक्तानुकारस्पदाद्यात्र सिद्धासिद्धास्पदे परे ॥ ३० ॥

संभावनेति ॥ यस्तुहेतुकलात्मना यस्तुहेतुकलस्यरूपेण तदन्ये-
 पामिति शेषः । संभावना उत्प्रेक्षा स्यात् । उन् ऊर्ध्वं गता प्रेक्षा
 दृष्टिः प्रज्ञा वा यस्यां मेति व्युत्पत्तेः । वितर्कं कुर्यान्नो दृष्टिर्हि तथा प्र-
 सिद्धा । वर्णनीयस्य यस्तुनः तदन्यवस्तुस्वरूपेण वितर्कः यस्तुत्प्रेक्षा स्वरू-
 पोत्प्रेक्षा चोच्यते । प्रकृतमाहेतोर्हेतुत्वेनाकलस्य फलत्वेन च कल्पना
 क्रमेण हेतुत्प्रेक्षा फलोत्प्रेक्षा चोच्यते । हेतुत्प्रेक्षायां तृतीयान्तात्प्रथम्य-
 न्ताद्वा पर इवादिशब्दः । फलोत्प्रेक्षायां चतुर्थ्यन्तानुमन्ताद्वा पर
 इवादिगिति प्रायेण भेदः । इवादिस्तु इय नूनं किं प्रायः भ्रुवं भ्रोगणयं
 किमु वा न ननु स्युः स्मिन् आहोस्मिन् उन उताहो माहे वेद मये कि-
 यापद् च वितर्कार्थमिति । ल्यागध्याहारे गम्योत्प्रेक्षा । अभ्याहृतपद्
 स्यापि 'युष्मत्पदे' इत्यादिक्षापकादन्वयो वृत्त । मद्देदानाद् । भ-
 त्राणा वस्तुत्प्रेक्षा उक्तानुकारस्पदा उक्तविषयास्तुत्प्रेक्षा चेति द्वि-
 विधेयर्थः । परे द्वे सिद्धासिद्धास्पदे सिद्धविषये प्रसिद्धविषये चेति
 प्रत्येक द्विविधे । मायागणवर्गगोचने च संभावनामूढम् ॥ ३० ॥

इत्युक्तप्रथमो निगम्य गणना तिमोर्गित्तो गधना
 दृष्टान्तप्रथम्य तदुपनिर्दिशर्वादावित् । गानु वः ॥

'यद्गतीं ज्ञानमृत्तम्य पत्नीं भूतां गतीं पितृणां ।

पतिं बुद्ध्या गतिं नत प्रवृत्तामोत्प्रेक्षायां ।'

'दृष्टे हेतुत्प्रेक्षा' इत्यादि- ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

'इति कर्त्तव्यम् । ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

पृथिवी ।

वस्तुप्रेषालङ्कारः ।

धूमस्तोमं तमः शङ्खे कौकीविरहशुष्मणाम् ।

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीचाञ्जनं नभः ॥ ३१ ॥

उदाहरणम्-धूमेति ॥ तमो भवान्तं कौकीविरहशुष्मणां पत्रवाकीविरहाग्नीनाम् । 'पत्रवाके वृके कोकः' इति वैजयन्ती । 'वर्हिः शुष्मा कृष्णवर्मा' इत्यमरः । धूमस्तोमं धूमपटलं शङ्खे । अत्र तमो विषयः धूमस्तोमो विषयीत्युक्तास्पदा । तमः अङ्गानि लिम्पतीव व्याप्रोतीति शेषः । अत्र तमोऽव्यापनमभ्याहृतविषयः । अङ्गलेपनं विषयीत्यनुक्तास्पदा । श्लोकपूरणार्थं पुनरप्युदाहरणमाह । नभ आकाशं अञ्जनं पत्रालं वर्षतीव तमो व्याप्रोतीति शेषः । ततोऽनुक्तास्पदेयम् । प्रथमोदाहरणे पदार्थोत्प्रेक्षा द्वितीयोदाहरणे पाषाणोत्प्रेक्षेति भेद इत्युक्ते ॥ ३१ ॥

देवप्रेषालङ्कारः ।

रघो तयाद्दी मृदुल्यं भुवि विक्षेपणाद्भुवम् ।

त्यन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मैरारायते शशी ॥ ३२ ॥

१ 'वाल्लेन्दुपत्राण्यविकारसमायाद्भुः पलाशाभ्यतिलोहितानि । सद्यो पतन्तेन समागतानां नक्षत्रतानीव पनम्बलानाम् ॥' अत्र पलाशाभ्युत्थानां पत्राण्यविकारसमायाद्भुः पलाशाभ्यतिलोहितानि । सद्यो पतन्तेन समागतानां नक्षत्रतानीव पनम्बलानाम् ॥ अत्र पलाशाभ्युत्थानां पत्राण्यविकारसमायाद्भुः पलाशाभ्यतिलोहितानि । सद्यो पतन्तेन समागतानां नक्षत्रतानीव पनम्बलानाम् ॥ अत्र पलाशाभ्युत्थानां पत्राण्यविकारसमायाद्भुः पलाशाभ्यतिलोहितानि । सद्यो पतन्तेन समागतानां नक्षत्रतानीव पनम्बलानाम् ॥ अत्र पलाशाभ्युत्थानां पत्राण्यविकारसमायाद्भुः पलाशाभ्यतिलोहितानि । सद्यो पतन्तेन समागतानां नक्षत्रतानीव पनम्बलानाम् ॥

'पिनर्तीय तरङ्गाभिः समुद्रः पैनचन्दनम् ।

तदादाय करं त्स्मिन्दुलिम्पतीव दिगङ्गताः ॥'

अत्र तरङ्गाभिः पैनचन्दनस्य अरण्यपत्तनस्योत्पत्तिः । समुद्रदुःखस्य चन्दनस्य प्रथमे समुद्रपूरं प्रयत्नानां वरणा । २. दुःखस्यापन च समुद्रपत्तनचन्दनस्य अरण्यपत्तनस्योत्पत्तिः ।

१ 'शशी रघोर्दिवा चन्द्रोत्प्रायादिव स प्रभुः ।

भूमौ प्रतापपदातीं पृथ्व्यामरततोदितं ॥'

शशी रघोर्दिवा चन्द्रोत्प्रायादिव स प्रभुः । भूमौ प्रतापपदातीं पृथ्व्यामरततोदितं ॥ अत्र रघोर्दिवा चन्द्रोत्प्रायादिव स प्रभुः । भूमौ प्रतापपदातीं पृथ्व्यामरततोदितं ॥ अत्र रघोर्दिवा चन्द्रोत्प्रायादिव स प्रभुः । भूमौ प्रतापपदातीं पृथ्व्यामरततोदितं ॥

रक्षाविति ॥ हे प्रिये, तत्र मृदुलौ कोमलावर्द्धी चरणौ । 'पद्-
 द्विधरणोऽभ्रियाम्' इत्यमरः । भुवि विश्लेषणाद्भ्रुवमारोपणात्किं रक्षौ
 स इति शेषः । सहजगन्तवेनाहेतोरपि विश्लेषणस्य हेतुत्वं कल्पितं
 विश्लेषणं च प्रत्यक्षमिदमिति सिद्धविषया हेतूप्रेक्षा । अत्र हेतुत्वा-
 भावोपेतं विश्लेषणं विषयः । हेतुत्वरूपो धर्मो विषयी बोध्यः । किंच
 शरीरं त्वन्मुखाभेच्छया त्वन्मुखकान्तिच्छिप्सया नूनं पद्भ्यः सह वैरा-
 यते वैरं करोति । अत्र चन्द्रस्य कामिनीमुखकान्तिच्छिप्सा नास्तीत्य-
 सिद्धविषया हेतूप्रेक्षा । इयं कारणोत्प्रेक्षेति वदन्ति । 'हेतुर्ना कारणं
 बीजम्' इत्यमरोक्तेः । अत्र हेतुत्वाभाषविशिष्टा कान्तिच्छिप्सा वि-
 षयः । हेतुत्वरूपो धर्मश्च विषयी ॥ ३२ ॥

फलोत्प्रेक्षालक्षारः ।

मध्यः किं कुचयोर्धृत्यै यद्भः कनकदामभिः ।

प्रायोऽच्चं त्वत्पदेनैक्यं प्राप्तुं तोये तपस्यति ॥ ३३ ॥

मध्य इति ॥ मध्यः कामिनीमध्यभागः कुचयोर्धृत्यै किं कनक-

'विवस्वतामायिपतेष मिथ्याः स्वगोसहस्रेण समं जनानाम् ।
 गावोऽपि नेशापरनामधेयास्तेनेदमान्ध्यं खलु नान्धकारैः ॥'

अत्र विवस्वता कृत किरणः सह जनलोचनानां नयनमसदेव रात्रावान्ध
 प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इत्यसिद्धविषया हेतूप्रेक्षा । यथा गोपालेन परकीयाभिर्गो-
 अभिर्मिथ्याः स्वीया गावो नीयन्ते । तथा गोपदवाच्यत्वसाक्षात्त्वेन मिथिता विवस्वतापि
 नीता इवेत्यर्थः । खलु सभावनायाम् । नेन नयनेन हेतुना इदमान्ध्यं न त्वन्धकारै-
 रित्यन्वयः । अत्र चानायिपतेवेति विषयोत्प्रेक्षणपूर्वकं तस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणमिति
 पूर्वसाद्भेदः । एव पूर्वत्र इच्छयेति गुणरूपो हेतुस्तु कियारूप इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

१ 'पूरं विधुर्वर्धयितुं पयोधेः शङ्क्यमेणाद्भ्रमणिं कियन्ति ।

पयांसि दोग्धि प्रियविप्रयोगे सशोककोकीनयने कियन्ति ॥'

अत्र चन्द्रेण कृत समुद्रस्य बृहण सदेव तदा तेन कृतस्य चन्द्रकान्तद्रावणस्य
 कोकाङ्गनावापस्तवावणस्य च फलत्वेनोत्प्रेक्षेति सिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा ।

२ 'रथस्थितानां परिवर्तनाय पुरातनानामिव वाहनानाम् ।

उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि प्रतस्थे रविचत्तरस्याम् ॥'

रथस्थितानामिति । रथो रथे स्थितानां नियुक्तानां पुरातनानां वाहनानां
 अस्वानां परिवर्तनायेव तुरगोत्तमाना उत्पत्तिभूमावुत्तरस्यां दिशि प्रतस्थ इत्यन्वयः ।
 अत्रोत्तवावणस्याश्चपरिवर्तनफलमसदेव फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इत्यसिद्धविषया फलो-
 त्प्रेक्षा । प्रायोऽच्चमित्यत्र कोमलत्वस्य गुणस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणमिह तु परिवर्तन-
 क्रियाया इति ततो भेदः ।

लक्ष्मणप्रकरणम् १

दानभिः शिवलिरूपैः बद्धोऽस्ति । अत्र प्रत्यक्षसिद्धायाः कुचधृतेः
 फलत्वेन कल्पना मिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा । अत्र फलत्वाभाववती कु-
 चधृतिर्विषयः । फलत्वरूपो धर्मो विषयी । अज्जं पद्यं त्वत्पदेन सह
 त्वयं प्राप्तुं प्रायः । अत्रापि रूपकातिशयोक्तिः । तोये जले तप-
 म्यनि तपश्चरति । अत्र पद्यस्य प्रियापदसायुज्येच्छा नास्तीत्यसिद्ध-
 इति कोशान् । इमां कार्योत्प्रेक्षामाहुः । 'कार्यं फलं तथा व्युष्टिः'
 निश्चितारोप उत्प्रेक्षायां त्वनिश्चित' ॥ ३३ ॥

रूपकातिशयोक्तिः ।

रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्याध्यवसानतः ।

पद्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरन्ति शिताः शराः ॥ ३४ ॥

रूपकेति ॥ निगीर्य विषयमिति शेषः । विषयमनिवध्येत्यर्थः ।
 अध्यवसानतः आहार्यनिश्चयान् पाथकाटीनमिच्छाजन्यं ज्ञानमाहार्य-
 निश्चयः । विषयरूपेण विषयस्थीकारादित्यर्थः । रूपकातिशयोक्ति-
 भवति । रूपकयुक्तोऽतिशयोक्तिरिति मध्यमपदलोपः । उदाहरणम्
 नीलोत्पलद्वन्द्वान् नेत्रयुगलान् शिताः वीरणा शराः कटाक्षाः नि-
 सरन्ति । हे मित्र, त्वं पद्य । अत्र नीलोत्पलद्वन्द्वशब्देन नेत्रयु-
 गलशब्देन कटाक्षेषु च गौणी लक्षणा बोध्या । विशेषस्तु महत्त्वे
 विद्वानन्दे दृष्टव्य ॥ ३४ ॥

गायहवातिशयोक्तिः ।

यद्यपदुतिगर्भं नैव मापहृवा मता ।

त्वत्सूक्तिषु मुधा राजन्भ्रान्ताः पश्यन्ति तां विधी ॥
 यदीति ॥ यदि अपदुतिगर्भं च म्यादिति शेषः । त्वत्सू-

१. वापी कापि स्फुरति गगने नगर मधमपदा
 सोपानालीमधिगतवती काञ्चनीमिन्द्रनीली ।
 अत्र शैली मुहुरिमुगर्मा चन्दनच्छत्रदेशा
 तत्रन्याना सुलभममृत सनिधानानुधाशः ॥
 वापि न नी । ११ मपद वती । ११ नीली
 'रचितसो गज पशान्तदृशान्याविनु ध्रुपम ।
 सरो विशति न स्यातु गजस्यान हि निष्कलम् ॥
 पश्य मा प्रवगप्रति फल ज्ञाने प अन्वपदुत्त पद्यप

हृवा सैव रूपकातिशयोक्तिर्मता युधैरिति शेषः । उदाहरणम् । हे गजन्,
त्वत्सूक्तिषु मुधा मधुरतारूपानि । ध्रान्ताक्षां विधौ चन्द्रे पश्यन्ति ।
अत्र मुधाशब्देन मधुरतायां लभणा बोध्या । तस्याश्चन्द्रेऽपहृवोऽर्थ-
सिद्धः ॥ ३५ ॥

भेदकातिशयोक्तिः ।

भेदकातिशयोक्तिस्तु तस्यैवान्यत्ववर्णनम् ।

अन्यदेवास्य गाम्भीर्यमन्यद्देव्यं महीपतेः ॥ ३६ ॥

भेदकेति ॥ तस्य प्रकृतस्यैव अन्यत्ववर्णनं अन्यतया कथनं तु
भेदकातिशयोक्तिः । भेदकस्य लोकोत्तरत्वस्यातिशयकथनान् । उदा-
हरणम् । अस्य महीपतेः गाम्भीर्यमन्यदेव लोकोत्तरमेव । धैर्यं चान्य-
देव ॥ ३६ ॥

संबन्धातिशयोक्तिः ।

संबन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनम् ।

सौधाप्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलम् ॥ ३७ ॥

संबन्धेति ॥ अयोगे असंबन्धे योगकल्पनं संबन्धातिशयोक्तिः
स्यात् । उदाहरणम् । अस्यपुरस्य नगरस्य सौधाप्राणि सौधानां राज-
गृहाणाम् । 'सौधोऽस्त्री राजसदनम्' इत्यमरः । अप्राणि शिरोभागाः
विधुमण्डलं चन्द्रविभ्रं स्पृशन्ति ॥ ३७ ॥

योगेऽप्ययोगः संबन्धातिशयोक्तिरितीर्यते ।

त्वयि दातरि राजेन्द्र स्वर्दुमान्नाद्रियामहे ॥ ३८ ॥

योग इति ॥ योगेऽपि संबन्धेऽपि अयोग. असंबन्धकथनमपि

१ 'अन्येयं रूपसंपत्तिरन्या वैदग्ध्यधोरणी ।

नैपा नलिनपत्राक्षी सृष्टिः साधारणी विधेः ॥'

वैदग्ध्यधोरणी । वैदग्ध्यं चातुर्यम् । धोरणी परिपाटी ।

२ 'कतिपयद्विचसैः क्षयं प्रयायात्कनकगिरिः कृतवासरावसान ।

इति मुदमुपयाति चक्रवाकी वितरणशालिनि धीररुद्रदेवे ॥'

अत्र चक्रवाक्याः सूर्यालमयकारकमहामेक्षयसभावनाप्रयुक्तसतोपात्संबन्धो
वर्णितः ।

३ अनयोरनवद्याङ्गि स्तनयोर्जुम्भमाणयोः ।

अवकाशो न पर्याप्तस्तव बाहुलतान्तरे ॥

जुम्भमाणयोर्वर्धमानयोः ।

संश्रद्धातिशयोक्तिरितीयते कथ्यते । उदाहरणम् । हे राजेन्द्र राजन्-
स्त्वयि दातरि सति स्वर्द्धुमान्कल्पपृश्नाप्राडियामहे न गणयामः ।
अत्र कल्पपृश्नादरसंभवेऽपि निःस्पृहत्वघोतनायानादरोक्तिः ॥ ३८ ॥

अक्रमातिशयोक्तिः ।

अक्रमातिशयोक्तिः स्यात्सहत्ये हेतुकार्ययोः ।

आलिङ्गन्ति समं देव ज्यां शराश्च पराश्च ते ॥ ३९ ॥

अक्रमेति ॥ हेतुकार्ययोर्यजन्तकजन्ययोः सहत्ये सहभावे अक्रमा-
तिशयोक्तिः स्यात् । सहभावाभिधानेन क्रमरहितत्वान् । उदाहरणम् ।
हे देव राजन्, 'देवः सुरे पते राक्षि' इत्यमरः । ते शराः बाणाः च
परं पराः शत्रवः । 'परोऽरिपरमात्मनोः' इति विश्वः । समं सदैव ।
'साकं मार्थं समं सह' इत्यमरः । ज्यां मौर्वी भूमि च । 'मौर्वी ज्या
सिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । 'ज्या कुर्वमुमती मही' इति घामरः ।
आलिङ्गन्ति स्पृशन्ति । शरसंधानकाले शत्रवः पतन्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

चपलातिशयोक्तिः ।

चपलातिशयोक्तिरतु कार्ये हेतुप्रसक्तिजे ।

यास्यामीत्युदिते तन्व्या घटयो भयदूर्मिका ॥ ४० ॥

चपलेति ॥ कार्ये जन्यवस्तुनि हेतुप्रसक्तिजे कारणप्रसङ्गजाने
सति । चपलातिशयोक्तिः स्यात् । कारणप्रसङ्गमात्रेण कार्योत्पत्तिवर्ण-
नाद्यपलम्बम् । उदाहरणम् । तन्व्या वामिन्या उर्मिका अह्वृतीभूषण
प्रियेण यास्यामीत्युदिते घटयो कङ्करूपमभजन् । कर्मस्यातिकृतगतो-
त्पत्तावह्वृतीभूषण नङ्गणस्थानीयता गतमित्यर्थः ॥ ४० ॥

१ 'मुञ्चति मुञ्चति कोदा भजति च भजति प्रकल्पमरिषर्गं ।
हर्मिर्गर्षात्पङ्के त्यजति त्यजति श्रमामानु ॥'

एतत् कोदा विषयत मुञ्चति गतिः । अत्र मुञ्चति कोदा न कल्पं मुञ्चति ।
तथा पङ्के प्रकल्पमुत्पन्नस्य भजति न कल्पं प्रकल्पं कल्पं भजति । एवं एत-
द्विधा ज्ञानेन न कल्पं भजति । अत्र कोदा च कोदात्पङ्के । अत्र एतद्व्य-
कोदात्पङ्कादकाले तत्र विषया धर्मव्यवसायं च कल्पम् ।

२ 'यामि न यामीति धये यदति पुराणाश्लेषेन तन्वद्गताः ।
गलितानि पुरो घटयान्यपरानि तथैव दलितानि ॥'

गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता ।

लोकपालो यमः पाप्मी श्रीद्रः शक्रो भवानपि ॥ ४५ ॥

गुणेति ॥ गुणोत्कृष्टैः प्रसिद्धगुणैः समीकृत्य महतीकृत्य । व
प्रस्तुतस्येति शेषः । अन्या तुल्ययोगिता । उदाहरणम् । यमो व
राजः पाप्मी वरुणः श्रीद्रः कुबेरः शक्रः इन्द्रः भवांस्त्वमपि ल
कपालः । लोकपालशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः । तेन प्रकृतस्य रा
यमादिममीकरणं बोध्यम् । अत्र लोकपालत्वेन प्रकृताप्रकृतयो
स्यत्वं वाच्यार्थः । प्रतापादिगुणोत्कृष्टेण तुल्यत्वं तु व्यङ्ग्यार्थं श
विशेषः । दीपके तु व्यङ्ग्यार्थो नास्ति ॥ ४५ ॥

दीपकालकारः ।

वदन्ति वण्यावण्यानां धर्मैक्यं दीपकं बुधाः ।

मैदेन भाति कलभः प्रतापेन महीपतिः ॥ ४६ ॥

वदन्तीति ॥ वण्यावण्यानां प्रकृताप्रकृतानां धर्मैक्यं धर्म
साम्यं बुधाः दीपकं वदन्ति । दीपयतीति दीपकं इति व्युत्पत्तेः
उदाहरणम् । कलभः करिशावः । 'कलभः करिशावकः' इत्यमरः
मैदेन दानेन भाति । महीपतिश्च प्रतापेन भाति शोभते । अ
प्रकृताप्रकृतयोः शोभैकधर्मान्वयः ॥ ४६ ॥

१ 'संगतानि मृगाक्षीणां तडिडिलमितान्यपि ।

क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥'

इमा तुल्ययोगिता निदिमितानि केचन १९ । उदाह जयदेव ।

'सिद्धिः स्यातेषु चेन्नाम कान्येते तुल्यतोकये ।

युवामेवेह विख्यातां त्व बलंजलधिजलं ॥'

२ प्रस्तुताप्रस्तुतानामेकधर्मान्वयो दीपकम् । यथा कलभमहापालयोः प्रस्तुता
प्रस्तुतयोर्भानक्रियान्वयः । अत्रापि करिशावक्षेपणानुत्पत्तयोः स्वप्रतिविम्बान्वय
बोध्यः ।

३ 'मणिः शाणोद्दीद्रः समरचिज्यां हेतिदलितो

मदक्षीणो नागः शरदि सरितः शयानपुलिनाः ।

कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालयनिता

तनिष्ठा शोभन्ते गलितविभवाध्याधैषु नृपाः ॥'

अत्र प्रस्तुतानां वृषाणानवर्ष्यानां मन्वादीनां शोभैकधर्मान्वयः । पूर्वो
दाहरण भादिदीपकमिह सन्तदीपकमिति भेदः ।

आवृत्तिदीपकालघटः ।

त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेदावृत्तिदीपकम् ।

वर्षत्यम्बुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्वरी ॥ ४७ ॥

त्रिविधमिति ॥ दीपकावृत्तौ देहलीदीपकन्यायेनानेकोपका-
रस्य पदस्वार्थस्योभयोर्वा आवृत्तौ पुनरभिधाने त्रिविधं त्रिप्रकारमा-
वृत्तिदीपकं भवेत् । आवृत्तिप्रधानं दीपकमिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् ।
इयमम्बुदमाला मेघपङ्क्तिः वर्षति क्षोभं सिञ्चति । एषा शर्वरी रात्रिश्च
वर्षति वर्षमिवाचरति । यद्यप्यत्र प्रथमं 'वृषु सेचने' इति धातोर्लटि
रूपं द्वितीयं च वर्षशब्दस्वाचारकियन्तस्येति पदभेदस्तथापि समानत्वे-
नाभेदाप्यवसायात्पदावृत्तिः ॥ ४७ ॥

उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजद्रुमाः ।

माद्यन्ति घातकास्तृष्ठा माद्यन्ति च शिखावलाः ॥ ४८ ॥

उन्मीलन्तीति ॥ कदम्बानि नीपकुसुमानि उन्मीलन्ति विकसन्ति

'सुवर्णपुष्पां वृषिषी चिन्वन्ति पुरुपात्रयः ।

शूरध्वं कृतविद्यध्वं यध्वं ज्ञानाति सेधितुम् ॥'

अत्र प्रस्तुतानां च युगपदमांभवः । शाणोलीसो निकषोपलपरिधः । हेतिद-
त्तितो हेतिनिरायुर्धेदलिनो विनीर्णितः, न्यानपुलिना स्वानानि ह्यप्यणि पुष्टिद्वि-
जलनिर्मुक्तलटानि याना ता । तनिष्ठा तनो कृशस्य भाषस्यनिमा धर्त्तं हेन ।
गलिताविभवा गलिन सकान्नो विभव मगृद्धिर्वेषा ते ।

१ 'उत्कण्ठयति मेघानां माला घर्गं कलापिनाम् ।

यूनां शोत्कण्ठयत्यद्य मानस मकरभ्यज ॥'

उत्कण्ठयति मेघाना माला पङ्क्ति कलापिना मयूराणां सर्वे स्तूहं उत्क-
ण्ठयति ऊर्ध्वं कण्ठो वस्य तारका वरीति । तथा मकरभ्यः कतः क्त्वा
तद्विधाना मानसमुत्कण्ठयत्युत्सुक करोतात्यथमदपि शाब्दाणिः ।

२ 'शमयति जलधरधारा चामकयूनां रूपं विपेरुदताम् ।

क्षपयति च वधूलोचनजलधारा कामिनां इवासयन्निम् ॥'

'षदानेन निज्जितं तव निर्हायते चन्द्रविम्बनमुपरे ।

अराधिन्दमपि च सुन्दरि निलीयते सारतां पूरे ॥'

एव धावृत्तीनां प्रस्तुताप्रस्तुतोभयविपदचन्द्रेण दीपकत्व

दीपकत्वपदेतः ।

‘मील संश्लेषणे’ इति धातोरुपसर्गयोगादर्थभेदः । किञ्च । कुटजदुमाः
स्फुटन्ति विकसन्ति । लक्षणया तत्पुष्पाणि गृह्यन्ते । अत्र क्रियापद-
द्वयस्यार्थमात्रावृत्तिः । चातकाः सारङ्गाख्यपक्षिणः वृक्षाः सन्तः स-
द्यन्ति हृष्यन्ति । शिखावलाः शिखिनश्च । शिखासि येषामिति
मत्वर्थीयो बलच् प्रत्ययः । मद्यान्ति ‘मदी हर्षे’ इति धातोर्लटि रूप-
द्वयमित्युभयावृत्तिः ॥ ४८ ॥

प्रतिवस्तूपमालंकारः ।

वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता ।

तापेन भ्राजते सूरः शूरश्चापेन राजते ॥ ४९ ॥

वाक्ययोरिति ॥ वाक्ययोः प्रकृताप्रकृतार्थयोः । एकसामान्ये
समान एव सामान्य. एकश्चासौ सामान्यश्चेति कर्मधारयः । एकस्मि-
न्समानधर्मत्वे सतीत्यर्थः । प्रतिवस्तूपमा मता । प्रतिवस्तु प्रत्यर्थमुपमा
यस्यामिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । सूरः सूर्यः तापेन दीप्त्वा
भ्राजते शोभते । शूरस्तु चापेन धनुषा राजते शोभते ।
अत्र केषांचिदलंकाराणां परस्परं भेदः कुवलयानन्दे दर्शितः
सक्षेपेणोच्यते । तुल्ययोगितायां द्वावप्यर्थौ कश्चिद्वर्णनीयौ । दीपके
त्वेको वर्ण्य इतरस्त्ववर्ण्यः । आवृत्तिदीपकं च वर्ण्यविषयमेव ।
प्रतिवस्तूपमा चोभयविषया । तत्र धर्मस्य द्विरुपादानं दीपके तु न
तथेति ॥ ४९ ॥

दृष्टान्तालंकारः ।

चेद्धिम्बप्रतिविम्बत्वं दृष्टान्तस्तदलंकृतिः ।

त्वमेव कीर्तिमान् राजन्विधुरेव हि कान्तिमान् ॥ ५० ॥

१ ‘तथा मृतस्य न्दिनि पादपङ्कजे निधंशितात्मा कथमन्यदिच्छति ।

स्वितेऽरविन्दे मकरन्दनिभरे मधुसतो नेशुरसं हि धीक्षते ॥’

अत्र यद्युपमेयवाक्येऽनिच्छा उपमानवाक्ये अवीक्षेति धर्मभेदः ‘प्रतिभासि
तर्थाप बीशणमात्रम्यावजनीयम् प्रतिपधानहंत्वादिरिच्छापूत्रं वीशाप्रतिपेधोऽपम-
निच्छापयंबर्गित एवेति धर्मक्यमनुसंधेयम् ।

२ ‘देयीं धाचमुपासते हि यदयः सारं तु सारभ्यतं

जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्रियो मुरारिः कविः ।

मग्धिर्लङ्घित एष धानरमटः कित्यस्य गम्भीरता-

मापातालनिमग्नपीयरतनुजानाति मग्धाचलः ॥’

उत्पलक्षणप्रकरणम् १

दिति ॥ चेद्यदि वाक्यार्थयोरिति शेषः । विन्यप्रतिविन्यत्व-
प्रत्याकाखुत्यत्वं वृत्तार्दि दृष्टान्तो नामालङ्कृतिर्भवति । शब्द-
ब्रह्मिद्रम् । उदाहरणम् । हे राजन्, अत्रेति शेषः । स्वमेव
मान् यशस्वी त्वशुत्यो नान्य इत्यर्थः । तथा विधुरेव कान्तिमान्
प्रभावः । विजातीयधर्मयोः साम्यं विन्यप्रतिविन्यभावः । सजा-
धर्मयोः साम्यं वस्तुप्रतिवस्तुभाव इति विवेकः ॥ ५७ ॥

निदर्शनालघातः ।

वाक्यार्थयोः सदशयोरैक्यारोपो निदर्शना ।
या दातुः सौम्यता सेयं पूर्णेन्दोरैकलङ्कृता ॥ ५१ ॥

वाक्येति ॥ सदशयोस्तुन्ययोर्वाक्यार्थयोरनेकपदाययोः । 'सु-
तिङ्न्तचयो वाक्यं किया या कारकान्विता' इत्यमरः । यत्प्रत्यामै-
क्यारोपः अभेदारोपः । निदर्शना निश्चित दर्शनं सादृश्यप्रकटनं नि-
दर्शना । दृशेर्ष्यन्तान् स्त्रियां भावे युच् । उदाहरणम् । या दातुः
पुंसः सौम्यता सोम इव सोमः स एव सौम्यः तस्य भावः सौम्यता
अकूरता सेयं पूर्णेन्दोः पूर्णचन्द्रस्य अकलङ्कृता निष्कलङ्कृता । इह
यत्तच्छब्दाभ्यामैक्यारोप' स्पष्ट । यदिति पाठे शक्यं मांसैः शुद्धप-
'तुमितिषन सामान्ये नपुंसकत्वम् ॥ ५१ ॥

'कामं नृपा. सन्ति सहस्रशोऽन्ये गजान्यर्तामादुत्नेन भूमिम् ।
नक्षत्रतागामहसपुत्रापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव भूमिः ॥'

पूर्वोदाहरणं कौर्तिकान्तोर्ध्वप्रतिविन्यभावप्रयोजक मनोहारिवक्ष्य साद-
र्यमाधमिह तु गजज्योतिषो प्राशस्त्यस्य तच्छब्दमिति मद ।

- १ 'योऽभीतो यस्मिन्नाम भयत समुपागम ।
मदीयभयते सोऽयमिन्दोरमृत्निर्हार ॥'
'अरण्यरहितं कृत शयनार्थमृद्धितं
स्वलेऽक्षमपरोपित मुचिरामुपं यदितम् ।
अपृच्छमयनामित वधिरकर्मजाप' कृतो
धृतोऽन्धमुखदर्पणो यदपुष्पो जन सेवित. ॥'
अत्रापुधजनमेवाया अरण्यरोदनादाना वल्लभाभैकरोपे ॥
१ इत्युपस्थिताभ्याम्भ्योपमेयवाक्यार्थम् १

पदार्थवृत्तिमप्येके वदन्त्यन्यां निदर्शनाम् ।
त्वन्नेत्रयुगलं धत्ते लीलां नीलाम्बुजन्मनोः ॥ ५२ ॥

पदार्थेति ॥ एके केचिन् पदार्थवृत्तिमपि । पदार्थे वृत्तिरैक्या-
रोपस्थितिर्यस्यां तादृशीमपि अन्यां निदर्शनां वदन्ति । उदाहरणम् ।
हे प्रिये, त्वन्नेत्रयुगलं नीलाम्बुजन्मनोरिन्दीवरयोर्लीलां शोभां धत्ते
तत्सदृशीमित्यर्थः । पूर्वत्र यत्तच्छब्दाभ्यामैकारोपः इह तु परकी-
यत्वेनेति भेदः ॥ ५२ ॥

अपरां बोधनं प्राहुः क्रियया सत्सदर्थयोः ।

नैश्येद्राजविरोधीति क्षीणं चन्द्रोदये तमः ॥ ५३ ॥

अपरामिति ॥ प्रकृतस्य क्रियया असत्सदर्थयोः असतोऽनि-
ष्टस्य सत्. इष्टस्य चार्थस्य च बोधनं अपरां तृतीयां निदर्शनां प्राहुः ।
उदाहरणम् । तमो ध्वान्तं चन्द्रोदये सति राजविरोधी चन्द्रोदये
चेति श्लिष्टरूपकम् । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यश्चे क्षत्रियराजयोः'
इति विश्व । नश्येदिति बोधयन् क्षीणं भवतीत्यनिष्टार्थबोधनमेतत् ५३

उदयन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम् ।

विंभावयत्नमृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहम् ॥ ५४ ॥

उदयमिति ॥ सविता भानुरुदयमनुग्रहच्छन् । उत्पूर्वादयतेरात्म-
नेपदस्यानित्यत्वाद्दृष्टः शत्रादेशः । पद्मेषु श्रियं शोभां अर्पयति

१ 'श्रियोगे गौडनारीणां यो गण्डतलपाण्डिमा ।

अदृश्यत स्वस्वर्जरीमञ्जरीगर्भरेणुषु ॥'

पूर्वाम्बुदाहरण उपमेय उपमानधर्माद्योः । इह तुपमान उपमेयधर्माद्योः
। भेदः ॥

२ अत्र पद्मे नेत्रयुगले नीलाम्बुजगतनीलापराशोरो निदर्शना ।

३ 'उद्यतं पद्मयात्र्य यो लघुहैलपैय स पतेदिति ध्रुवम् ।

शैवशेखरगतः पृथक्कणध्यादमादतधुतः पतरपथः ॥'

४ शूडामणि पदे धत्ते यो देयं श्रियमागतम् ।

सतां कायातिशेयीति बोधयन्गृहमेधिनः ॥'

वपार्यं पर्वतः समान्येन रवि शिरसा गौडपयति एवं गृहमेधी समान्यं सत्यं
। समान्येदिति ।

निदधाति । किं बुद्धेः । सुहृदनुमहं स्वजनोपकारं समृद्धीनां
तेजोवृद्धीनां फलं फलस्वरूपं विभावयन् बोधयन् सन्नपयतीति पूर्व-
शान्दयः । इष्टार्थबोधनमेतन् ॥ ५४ ॥

व्यतिरेकलकारः ।

व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः ।

शैले इषोप्रताः सन्तः किं नु प्रकृतिकोमलाः ॥ ५५ ॥

व्यतिरेक इति ॥ उपमानोपमेययोः विशेषः न्यूनाधिकगुणत्वं
चेद्वर्ष्यते तर्हि व्यतिरेको नामालंकारः । व्यतिरेकश्चो भावे घ-
बन्तः । उदाहरणम् । सन्तः पुरुषाः शैला इव उन्नता उर्ध्वतराः ।
किन्तु प्रकृतिकोमलाः स्वभावमृदवाः । शैलान्तु न तथेति विशेषः ।
अत्रोपमानोपमेययोः उपादानादुपमाविशेषो व्यतिरेक इति सूचितः ।
तेन न्यूनाधिकरूपकयोर्नातिव्याप्तिः । तत्र विषयविषयिशाब्दाभ्यां
व्यवहाराद्विचित्रन्यूनरूपकमधिकरूपकं च व्यतिरेकस्यैव प्रपञ्च
इत्याह ॥ ५५ ॥

सहोक्तिरलकारः ।

सहोक्तिः सहभावश्चेन्नामते जनरञ्जनः ।

दिगन्तमगमत्तस्य कीर्तिः प्रत्यधिभिः सह ॥ ५६ ॥

सहोक्तिरिति ॥ येषां जनरञ्जनधर्मत्वात्कारी सहभाव
सहभवन सहैव द्वयोरेकविषयकारणमित्यर्थः । भावितं तर्हि
सहोक्तिः स्पष्टम् । उदाहरणम् । तस्य कीर्तिः प्रत्यधिभिः सह दि-
गन्तमगमत्तम् । अत्रोक्तं दिगन्तमगमत्तम् । कीर्तिर्गप तथेति नृपो-

१ 'सुधीष वन्मुधा वरन्वमाजन्दपति प्राप्तेनम् ।

महात्ममपि किं गंधेना वरमोदपति वरततम् ॥'

अत्रोपमानन्यूनगुण उपमेयमन्यूनगुणत्वं समाहकार्येण विशेष इति अर्थेन
व्यतिरेकलकार इति अन्वयः ।

• 'साया मध्यगत तल विरपिता भाग्यव पार्थिव' समं
सुल पति वरगजलस्य जलतः उन्नतव मीने सह ।

भावाभावादिमात्तुदीधितिरप्यन्येव लोके. सम
निश्चायमपृष्ट सह मविर्दानि ह्नाभनेव वाग्लान्जनेः ॥'

'अमरपुण्यवदोहवपारितमनिन्दितम् ।

पिता जगमभूता जगम पिता सुहृत्तत्त्ववपम्' इति अन्वयः

त्कर्षव्यञ्जकत्वाद्यमत्कारः । सह शिष्येणागतो गुरुरित्यादौ नास्ति
चमत्कारः ॥ ५६ ॥

विनोक्तचमत्कारः ।

विनोक्तिश्चेद्विना किञ्चित्प्रस्तुतं हीनमुच्यते ।

विद्या हृद्यापि साऽयद्या विना विनयसंपदम् ॥ ५७ ॥

विनोक्तिरिति ॥ चेद्यदि किञ्चिद्विना प्रस्तुतं वर्ण्यं हीनमप-
कृष्टमुच्यते तर्हि विनोक्तिः स्पष्टम् । उदाहरणम् । विद्या हृद्यापि
हृदयंगमापि हृदयस्य प्रिया हृद्या । 'हृदयस्य हृद्-' इत्यादिना यत्प्रत्यये
हृदादेशः । विनयसंपदं सौजन्याधिक्यं विना सावद्या सदोषा । 'अ-
वद्यपण्यं-' इत्यादिना गर्हायैऽवद्यशब्दो निपातितः । विना शिष्येणा-
गतो गुरुरित्यादौ हीनत्वानुक्तेर्नालंकारः ॥ ५७ ॥

तच्चैत्किञ्चिद्विना रम्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते ।

विना खलैर्विभात्येषा राजेन्द्र भवतः सभा ॥ ५८ ॥

तदिति ॥ चेद्यदि तत्प्रकृतं किञ्चिद्विना रम्यमुत्कृष्टमुच्यते तर्हि
सापि विनोक्तिः कथ्यते । विधेयप्राधान्यात्स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । उदा-
हरणम् । हे राजेन्द्र, एषा भवतः सभा खलैर्विना विशेषेण विभाति ।
अभक्ष्यं विना सर्वमभातीत्यत्र नालंकारः । रम्यत्वानुक्तेः ॥ ५८ ॥

समासोक्तचमत्कारः ।

समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत् ।

अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तशुभ्रवति चन्द्रमाः ॥ ५९ ॥

१ 'आविर्भूते शशिनि तमसा मुच्यमानेष शशि-

नैशस्याचिर्दुतमुञ्ज इयच्छिन्नमूयिष्ठधूमा ।

मोहेनान्तर्परतनुरियं लक्ष्यते मुक्तकल्या

गङ्गारोधःपतनकल्पया गृह्णीय प्रसादम् ॥'

२ 'मयि मुकुलितमालतीलतायां स्थितवति यानि दिनानि संगतानि ।

सहृद्विधिविधानतोऽपुनैयं कथमपि तानि पुनर्न धीक्षितानि ॥'

इति चमत्कारान्तः ।

'ध्यायन्नुच्यते चमत्कारमाकुलकचं ध्यालोडहारयलि

प्रेङ्गलुण्डलशोभि गण्डयुगलं प्रसेदि पञ्चाम्बुजम् ।

शम्भुचक्रप्रहारमधिकभ्यासं रसाद्रेतया

यस्मात्कन्दुफः सादरं सुमगया संसेष्यसे यत्कृती ॥'

समासोक्तिरिति ॥ यद्यदि प्रस्तुते प्रकृतार्थे अप्रस्तुतस्य परि-
 पूर्तिः प्रतीतिः स्यात्तर्हि समासोक्तिः । समासेन संक्षेपेण धर्मद्वय-
 लोक्तिरिति व्युत्पत्तः । विशेषणमात्रस्यानेकार्थत्वात्मक्षेपः । विशेष-
 यस्यापि तथात्वे तु श्लेष एव । उदाहरणम् । अयं पुरोवर्ती पन्द्रमाः
 कामुकश्च रक्तो लोहित आमकश्च सन् गेन्त्री इन्द्रस्वयमैन्त्री प्राची
 त्रयनिता च तस्याः सुगमं पुरोभागं वदनं च पुष्पति शृगानि मुत्से-
 ताम्नादयति त्वं पश्य । अत्र रक्तादिपदश्लेषबलेन अप्रस्तुतयोः का-
 मुकपरवनितायोः परिम्फूर्तिरिति लक्षणागुणः । विसरः कुबलयान-
 नन्दे द्रष्टव्यः ॥ ५९ ॥

परिकरालंकारः ।

अलंकारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे ।

सुधांशुकलितोत्तंसलापं हरतु यः शिवः ॥ ६० ॥

अलंकार इति ॥ विशेषणे साभिप्राये साकृते व्यङ्ग्यार्थसहिते
 मतीत्यर्थः । परिकरो नामालंकारः । अलंकारशब्दस्य सर्वत्र
 प्रतीयमानत्वेऽपि ध्वनित्वनिषेधार्थमुपादानम् । परिकरोति प्रकृतार्थ-
 मुपकरोतीति परिकरः साभिप्रायशब्दः सोऽस्मिन्नस्तीति परिकरः ।
 मत्वर्थायोऽङ्ग प्रत्ययः । भूषणार्थाभावात् सुधागम । उदाहरणम् ।
 सुधांशुकलितोत्तम सुधाकर्तनवद्भावतम शिवो वस्तापं हरतु । अत्र
 विशेषणेन शिवस्य तापहरणसमर्थत्वं गम्यते । अत्र विशेषणस्य
 व्यङ्ग्यार्थगमत्वेन प्रकृतोपयोगित्वं पार्यल्लिङ्गे तु वाच्यार्थस्यैव हेतु-
 न्वमिति तन्मादस्य भेदः । तत्रापि व्यङ्ग्यार्थश्चदुभयो मकर इति
 निर्णीतं कुबलयानन्दे ॥ ६० ॥

परिकराङ्कुरालंकारः ।

साभिप्राये विशेष्यं तु भयंत्परिकराङ्कुरः ।

धेनुर्णा पुण्यार्धाना दाता देयक्षनुभुञ्जः ॥ ६१ ॥

१ सुधाश्लेषा वलित इति उक्तम् इत्यस्य वन म इति ।

उक्तम् वस्तुं प्रकृतार्थं वस्तुमयः इति विद्मः ।

‘तव प्रसादात्पुण्यादुधोऽपि महावसेकं मधुमेव क्षम्यते ।

कुर्यात् इत्यपि पिनाव पाण्डुर्येव्युक्ति कं मम धन्योऽहं’

२ ‘पत्नीद्वस्तं गुणान्वनु लिरितु देहवाधिपः ।

प्रहृमाक्षपदस्य दाता वाहमेव कं न गुणाः इ’

वस्तुं प्रसादात्पुण्यादुधोऽपि महावसेकं मधुमेव क्षम्यते ।

माभिप्राय इति ॥ विशेषेण सर्गनीयनाभि माभिप्राये मणि तु
परिकराङ्कुरः । परिकरस्य अङ्कुर इति ङुणनेः । यथा वृक्षस्य अ-
ङ्कुरो वृक्षाप्रतिविष्टश्यागमनि परिकराप्रतिविष्टः । विशेष्यस्यै-
कत्वेन विभाराभारादङ्कुरत्वम् । उदाहरणम् । यमुमुंजो देवः विष्णु-
चतुर्गा पुण्यार्थाणां भर्मांभेकाममोभ्राणां दागतिः । एकैकदशनेकै-
कस्य दाने विन्दस्यो न स्वादिति मयो दातृत्वं गम्यते । अत्र चतु-
र्भुजस्य 'वैकुण्ठो जलनायनश्चतुर्भुजः' इति ह्युपे । 'ब्र-
ह्मणश्चतुर्भुजः' इत्यमरकोशे च विष्णुनामस्य दर्शनान् । देवस्यार्थं
प्रति विशेषणत्वेऽपि न दोषः । अत्र विशेष्यशब्देन नाम्न एव वि-
यमितत्वान् । देवस्यार्थं विनापि प्रयोगयोग्यत्वान् । यथाह वामनः ।
'विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ सागराम्भरादिवन्' इति ।
असाधारणविशेषणस्य विशेष्यनामधेयत्वादिनि तदभिप्रायः ॥ ६१ ॥

श्लेषात्कारः ।

नानार्थसंश्रयः श्लेषो वण्यवण्योभयास्पदः ।

सर्वदोमाधवः पायात्स योगंगामदीधरत् ॥ ६२ ॥

नानार्थेति ॥ वण्यवण्योभयास्पदः प्रकृताप्रकृतोभयविषयः

नानार्थसंश्रयः नानाभिधस्यार्थस्याभ्रयणं श्लेषः क्लृप्यतोऽर्थावस्मिन्निति
व्युत्पत्तेः । क्रमेणोदाहरणानि । सर्वदः स माधवः विष्णुः मायाः
रमाया धवः पतिः मधोगोत्रापत्यमिति वा व्युत्पत्तेः । पायान् रश्मत्तु ।
योविष्णु अगं मन्दरपर्वतं कूर्मावतारेण, गोवर्धनं वा कृष्णावतारेण, गां
मूर्ध्नि वराहावतारेण, अदीधरन् दधारेति हरिपक्षे । सर्वदा नित्यं स
उमाधवः पार्वतीपति पायान् । य. गङ्गां नाकनदीं जटायामदीधर-
दिति हरपक्षे । अयं प्रकृतश्लेषः हरिहरयोरुपास्यत्वेन प्रकृत-
त्वान् ॥ ६२ ॥

१ 'प्रातः काकोदरो येन द्रोग्धापि करुणात्मना ।

पूतनामा रणख्यातः समेऽस्तु शरणं प्रभुः ॥'

प्रात इति । येन करुणायुक्तान्तःकरणेन श्लोककर्तापि अदरो भयशून्यः काकश्चातो
रक्षितः ननु हतः । स पवित्रनामा रणे लब्धवर्णः ख्यातो विभू रामो मे शरण-
मस्त्वित्यर्थः । कृष्णपक्षे तु काकोदरः क्षालियसर्पः, पूतनाया मारणेन ख्यात इति
विशेषः । अत्र स्रोतव्यारयेन प्रकृतयोः श्लेषः ।

अञ्जेन त्वन्मुखं तुल्यं हरिणाहितसक्तिना ।

उच्चरञ्जकीलाडः शुशुभे वाहिनीपतिः ॥ ६३ ॥

अञ्जेनेति ॥ त्वन्मुखं हरिणा हितसक्तिना सुगोत्यादितसं-
नेन अञ्जेन चन्द्रेण । 'अञ्जो जैवावृकः सोमः' इति हैमः । तुल्यं
सदृशं वर्तते । अथवा हरिणा सूर्येण आहितसक्तिना उत्पादितसा-
मर्थ्येन । 'हरिवाताकचन्द्रैणयमोपेन्द्रमरीचिषु' इति विश्वः । अञ्जेन
जलजेन मुखं इत्यमरकृष्णश्लेषः । सुगमस्य वर्ण्यत्वेन अञ्जघोरप्रकृत-
त्वान् श्लेषालंकारे सकारशकारयोरभेदोपचारः प्रसिद्ध एव । उच्च-
रञ्जकीलाडः प्रधवद्रुद्रपितरो वाहिनीपतिः भीष्मः शुशुभे इति

१ 'नीतानामावुलीभाषं सुधैर्भूरिदिलीगुरीः ।

सदने यत्कृद्दानां कमलानां स्वदीक्षणे ॥'

नीतानामिति । दक्षिणां प्रति भावकोक्तिः । तत्र ईक्षणे नेत्रे कमलानां पद्यानां
हरिणानां च पश्येत् स इत्यन्वयः । कीदृशानाम् । वने जले अरण्ये च वृद्धि
प्राप्तानां तथा सुधैर्लोभरीक्षैर्भूमिभिः शिरीगुरैर्धर्मैरवुलीभाषं व्यासनां नीता-
नामिति पश्यते । हरिणस्य तु सुधैर्नाथैः कर्तुर्भूमिदिलीगुरीकालैः कृत्वा-
भूर्नीरावुलीभाषं चरुणां नीतानामित्यर्थः । 'सुगमभेदे कमले' इति विश्वः ।
अत्रोपमानावेनाप्रकृतयोः पद्महरिणयोः श्लेषः ।

'भग्नानुत्पमाकृदः कान्तिमान् रत्नमण्डलाः ।

राजा हरति लोकस्य हृदयं गृधुरीः करैः ॥'

भग्नानिति । उदये धूलमभिवादि च एक एववर्णमनुत्पत्कं च मण्डलं विभक्त
वेत्ताथ । राजा बन्दो कृपय । गृधुरीमिन्द्रस्यैव । करैः विरलीकंउदयेव हृदयं ।
अत्र राजा हरति लोकस्येति वर्णनप्रकृतस्य प्रलयोदितकन्दस्यप्रकृतस्य भग्नानि-
विषस्य कृपते श्लेषः । प्रलयोदितकन्दस्य अभिनवोदितकन्दस्यैव ।

१ 'भाषद्वृत्तिमश्टाजटिलान्तमिनि-

रापोविनो गृगपनेः पदवीं यदि भ्या ।

मत्तेभाषु ममतटपाटनत्तमगटस्य

नादं कटिप्यनि कथं दृष्टिपाधिपस्य ॥'

भाषदा वा हरिस्य मया इत्यन्वयमिति हैमदिल्ल व्यासा अन्वयिनिः
रुक्म्यदेशो बर्मेभूत् । भाषा इति सुगमं । मत्ते पदवींमत्तेति मत्तति इत्य-
नामिभाषां गजनां कुम्भमन्तस्य कटये विदुषो लम्पस्य अन्वयिनी हरि-
कामधिस्य नादं मित्नाद कथं करीभन्ते इति । अत्र तुम्भस्य मित्ना मित्नेन
प्रकृते लम्पस्य हरिमवेकमवहृत्तादिमन्त्रेण विदुषमिन्द्रवरति ईदये पदेरस्यति

प्रकृतार्थः । उचरन्पूर्विकीलान्तः प्रमथदुन्दुलोदकः । 'कीलान्तं क्विण्टम-
सोः' इति शापतः । बाहिनीवणिः नदीवणिः । 'नदी मेना च क-
हिनी' इति यादवः । शुभुमे इत्यप्रकृतार्थः । अत्र ममद्गः शब्दश्च
अमद्गस्त्वर्थश्चेत् इति केचिन् । अत्र विशेषो मत्कृते कोविदानन्दे
द्रष्टव्यः ॥ ६३ ॥

अप्रस्तुतप्रशंसातत्कारः ।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्मा यत्र प्रस्तुताश्रया ।

एकः कृती शकुन्तेषु योऽन्यं शक्रान्न याचते ॥ ६४ ॥

अप्रस्तुतेति ॥ अप्रस्तुतप्रशंसानामालंकारः स्यात् । यत्र मा
अप्रस्तुतार्थस्य प्रशंसावर्णना प्रस्तुताश्रया प्रस्तुतमाश्रयतीति प्रस्तु-
ताश्रया प्रकृतार्थपरा भवति । उदाहरणम् । शकुन्तेषु पक्षिषु ।
'शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तराकुनद्विजाः' इत्यमरः । एकः चातक एव
कृती कृतमनेनेति कृती कृतार्थः । 'इष्टादिभ्यश्च' इतीनिप्रत्ययः । यः
शक्रादन्यं । 'अन्यारान्-' इत्यादिना अन्यत्रश्र्दयोगे पञ्चमी । न या-
चते किंतु शक्रमेव याचते । अत्र याचकेष्वेक एव मनस्वी धन्यः
यः सार्वभौमादन्यं न याचत इति तुल्ये प्रकृतार्थे पर्यवसानम् ॥ ६४ ॥

कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।

तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥ ६५ ॥

१ सामान्यनिबन्धना यथा—

'विधाय वैरं सामर्थे नरोऽरी य उदासते ।

प्रक्षिप्योद्विषं कक्षे शेरते तैऽभिमादतम् ॥'

विधायेति । ये नरो मनुष्याः सङ्कोधेऽरी शत्रौ वैरं विधायोदासीना भवन्ति
ते कक्षे तृण उद्विषमग्निं निक्षिप्याभिमादतं पवनाभिमुत्त शेरते । निद्रां कुर्व-
न्तीत्यर्थः । अत्र प्रागेव सामर्थे विभुगाले दक्षिणशीहरणादिना वैरं दृडीकृतवत्
कृष्णेन तस्मिन्नादितुनयुक्तमिति विशेष्य वचन्येऽर्थे प्रस्तुते तद्व्यायनार्थं सा-
मान्यमभिहितम् ।

विशेषनिबन्धनो यथा—

'मद्वाधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः ।

केसरी निष्ठुरक्षितमृगयूथो मृगाधिपः ॥'

अद्वेति । मृगलाञ्छन इत्युच्यत इति शेषः । निष्ठुरं क्षित्ताति मृगयूथानि येन

लक्ष्यलक्षणप्रकरणम् १

कार्ये इति ॥ कार्ये प्रस्तुते सति तदन्यस्य कारणस्य पक्ष-
 यननिमित्ते कारणे प्रस्तुते सति तदन्यस्य कार्यस्य । एवं सामान्ये
 विशेषस्य, विशेषे च सामान्यस्य, मुख्ये च मुख्यस्येत्यसौ पञ्चधा
 भवति । तत्र मुख्योदाहरणं दर्शितम् । अस्य श्लोकस्य प्रक्षिप्तत्वाद्-
 न्यान्युदाहरणानि न सन्ति । ततो नूतनानि कृत्वा बालबोधाय
 प्रदर्शयन्ते—'संसारानलतप्तोऽयं हरिं शरणमिच्छति । इदं च हि
 यद्वो मुक्ताः संसारबन्धनान् ॥ १ ॥' अत्र पूर्वार्थे संसारानलतप्तस्य
 तापशान्तिलक्षणमुक्तिरूपकार्ये प्रस्तुते हरिशरणरूपकारणमभिहितं
 ततः कार्यवगतिः । अत्र उत्तरार्थे च मुमुक्षुभिर्हरिभक्तिः सर्वथा
 कर्तव्येति कारणं प्रस्तुते सति भक्तजनमुक्तिरूपकार्यमभिहितं ततः
 कारणावगतिः ॥ १ ॥ 'अजामिलो दुरापाः स्मृतिमात्रादमुच्यते ।
 धन्यो नारायणं जल्पप्रसूनादपि मुक्तिमाश्नु ॥ २ ॥' अत्र पूर्वार्थे
 नवविधमक्तिसामान्यमादात्म्ये प्रस्तुते स्मृतिरूपविशेषमादात्म्यम-
 तातः केवली गिरी मृगाधिप इत्युच्यते इति शेषः । अत्र कृष्णं प्रति बलमा-
 वाक्ये मादंश्च इत्यपरं पूर्वप्रस्तावनानुसारेण हू एव श्यानिभावमवति म-
 न्दुर्दिनि सामान्ये वक्तव्ये तत्रत्यापनार्थमप्रस्तुतो विशेषोऽभिहितः ।

कार्यनिबन्धना यथा—

'नाथ त्वदङ्घ्रिनखधापनतोगलप्रा-
 स्तकान्तिलक्षकणिका जलधि प्रविष्टा ।
 ता यद्य तस्य ददनेन घर्नीभवन्त्यो
 नून ममुद्रनघर्नीतपद प्रपञ्चा ॥'

नाथेति । हे नाथ किलो, त्वच्छरणनगरप्रशासनकले गङ्गाकेने सप्त
 जगत्ता शान्तिदेशरणिना' ममुद्रं प्राप्त्या तत्र च नान्यथाप्यस्य त्र
 सान्दता प्राप्त्या नून ममुद्रमुच्यन्ति यन्मालस्य बन्धस्य पद प्रमा । बन्धने
 गता इत्यर्थे । अत्र भगवत्पदद्वन्द्वस्य लक्षणोपमेयतया तदन्वयमिति च
 सावित्रप्रस्तावना तथा गठ ममुद्रं प्रविष्टान्ति मयत्तान्तरावर्तिना प
 मनान्त्वमानेन ममुद्रनघर्नीतपदमेव तेन च ददं च तेषु भगवत्पदद्वन्द्वस्य
 अनावृते ।

कारणनिबन्धना यथा—

इतरागमिषेन्दुमण्डल दमघर्नीपदनाय वेधना
 कृतमाप्रघिल पिलाकयने धृतघर्नीत्घर्नी खर्नीति

अत्राप्रवृत्तकेन्दुमण्डलगतपदा २. चभाषणं दमघ-नघर्नीत्घर्नीत्
 इदनेन तादात्म्यतया कथनादतया प्रस्तुता दमघर्नीत्घर्नीत् इति
 विशेषः प्रतीयते ।

मिहितं ततः सामान्यावगतिः । उत्तरार्धे च अत्रामिहो धन्य इति विशेषेण फलव्ये मुक्तिभाक् धन्य इति सामान्यमभिहितं ततो विशेषेणावगतिः ॥ २ ॥ 'हंसो धन्यो नदीरन्यास्त्यक्त्वा गङ्गां य आश्रितः । प्रक्षिप्तकारिकाः प्रोक्ताः पञ्च भेदाः प्रदर्शिताः ॥ ३ ॥' अत्र मच्छो धन्यः यः क्षुद्रफलदा इतरदेवतोपामनाम्यक्त्वा मुक्तिफलदां हरिभक्तिमेवाश्रित इति तुल्ये प्रस्तुते तत्तुल्यो वाक्यार्थोऽभिहितस्ततः प्रस्तुतावगतिः ॥ ३ ॥ ॥ ६५ ॥

प्रस्तुताङ्कुरलंघरः ।

प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुरः ।

किं भृङ्ग सत्यां मालत्यां केतक्या कण्टकेद्भया ॥ ६६ ॥

प्रस्तुतेनेति ॥ प्रस्तुतेन वाक्यार्थेन प्रस्तुतस्य वाक्यार्थस्य द्योतने कृते सति प्रस्तुताङ्कुरः । व्युत्पत्तिः स्पष्टा । उदाहरणम् । हे भृङ्ग, मालत्यां सत्याम् । 'सुमना मालती जातिः' इत्यमरः । मालती भिन्नेति केचिन् । 'कण्टकेद्भया केतक्या किं प्रयोजनं स्यात् । अत्र वाटिकायां कामुके शृण्वति सति भृङ्गं प्रतीयमुक्तिरित्युभयोः प्रस्तुतत्वाल्लक्षणानुगमः ॥ ६६ ॥

पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचो भङ्गवन्तराश्रयम् ।

नमस्तस्मै कृतौ येन मुधा राहुवधूकुचौ ॥ ६७ ॥

पर्यायेति ॥ गम्यस्य व्यङ्ग्यस्य भङ्गवन्तराश्रयं भङ्गवन्तरं प्रकारान्तरमाश्रयतीति तथाभूतं वचस्तु पर्यायोक्तम् । व्युत्पत्तिः स्पष्टा । पर्यायशब्द प्रकारान्तरवाची सादृश्यात् । उदाहरणम् । तस्मै नम अस्तु । येन राहुवधूकुचौ मुधा कृतौ मिथ्या कृतौ । राहुशरीरनाशनेन भोगरहितौ कृतावित्यर्थः । एतेन कृष्णाय नमस्कारो गम्यते । राहुशरीरच्छेत्ता हि स एवेति लक्षणानुगमः ॥ ६७ ॥

१ 'अन्यासु तावदुपमदंसहासु भृङ्ग
लोल विनोदय मनः सुमनोलतासु ।

यालामजातरजस कलिकामकाले

व्यर्थ कदयेयसि किं नयमल्लिकायाः ॥'

२ 'लोकं पश्यति यस्याङ्घ्रिः स यस्याङ्घ्रिं न पश्यति ।

ताम्यामप्यपरिच्छेद्या विद्या विभ्यगुरोस्तथ ॥'

अत्र गीतमः पतञ्जलिय साक्षाधारणस्याभ्यां गम्यौ इवान्तरान्त्वामभिहितौ ।

पर्यायोक्तकारः ।

पर्यायोक्तं तदप्याहुर्ब्रह्माजेनेष्टसाधनम् ।

यामि चूतलतां द्रष्टुं युवाभ्यामास्यतामिह ॥ ६८ ॥

पर्यायेति ॥ व्याजेन कपटेन परस्य स्वस्य वा यदिष्टसाधनं तदपि पर्यायोक्तमाहुः । तत्रापि प्रकारान्तरकल्पनामस्त्वाम् । उदाहरणम् । अहं चूतलतां द्रष्टुं पुष्पिता न वेति निश्चेतुं यामि । युवाभ्यां स्त्रीपुंभाभ्यामिह आस्यतां स्वीयताम् । रहःसंपादनाय दूताः कपटोक्तिरियमिति लक्षणानुगमः ॥ ६८ ॥

उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः ।

कंः स्वर्धुनि विवेकस्ते नयसे पापिनो दिवम् ॥ ६९ ॥

उक्तिरिति ॥ निन्दास्तुतिभ्यां निवद्धाभ्यां स्तुतिनिन्दयोर्गम्यमानयोक्तव्याजस्तुतिः । व्युत्पत्तिः स्पष्टा । उदाहरणम् । हे स्वर्धुनि गद्वे । 'वाहिनी नटिनी धुनी' इति शाश्वतः । ते तव को विवेकः । यन् पापिनो दिवं नयसे । अत्र गद्वाया निन्दाव्याजेन स्तुतिर्गम्यते ॥ ६९ ॥

१ रमणीयेन व्याजेन मित्रेण स्वस्य परस्य वा इत्यस्य कल्पसाधनं पौत्रदानं तदपि पर्यायोक्तम् ।

२ अत्र नादिसां नायकेन उद्यमस्य चूतलतादसंनव्याजेन निर्गच्छन्त्या साया लक्ष्मणचन्द्रपदप्रदानस्येष्टसाधनं पर्यायोक्तम् ।

'देहि मत्कन्दुकं राधे परिधाननिगूहितम् ।

इति विग्रस्यस्यर्षीषी तस्याः कृष्णो मुदेऽस्तु यः ॥'

पूर्वेण परेष्टसाधनस्य कन्दुकसोपनार्थं नीवीक्षिप्रगतव्याजेनेष्टसाधनमिति भेदः । परिधाननिगूहितं परिधानेनापरकर्मण्येन निगूहितमागच्छादिनित्यर्थः ।

३ निन्दाया स्तुते स्तुत्या निन्दाया वा अवगमनं व्याजस्तुतिः ।

४ कस्ते शौचमदो योऽहं स्वयमेकं गतिमाप्सिते ।

समस्तस्मिन्मारादुदा भयन्ति परिपन्थिनः ॥'

'अर्थं दानपदैरिणा गिरिजयाप्यर्थं शिषस्याहृतं

क्षेत्रं जगतीतले सारद्वामाये समुन्मीलति ।

गङ्गा सागरमभ्यट शशिफला नागाधिपः श्मातलं

सर्वज्ञत्वमपीभ्यः स्वमगमस्यं मां यः भिक्षादनम् ॥'

अत्राद्योदाहरणे सामगतिगतभेदमूलनिन्दान्याजेन स्तुतिर्गम्यते, द्वितीयोदाहरणे सर्वज्ञः सर्वेश्वरोऽमीति एकः स्तुत्या व्याजस्यया मदीदं कुर्यादि इति इति सर्वं साधनम् ।

लक्ष्यलक्षणप्रकरणम् १

य आक्षेपः स्पष्टम् । उदाहरणम् । हे चन्द्र, आत्मानं मंदर्गयाऽथवा
स्यामुद्यमस्त्येव । आह्लादकत्वेन मुग्धमेव चन्द्रकार्यकारीति चन्द्रा-
गादर आक्षेपः ॥ ७२ ॥

निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्वते ।
नाहं दूती तनोस्तापस्तस्याः कालानलोपमः ॥ ७३ ॥
निषेधेति ॥ केचन बुधाः पण्डिताः निषेधाभासं निषेधवद्भास-
नं वचः आक्षेपं आक्षेपालंकारं मन्वते । उदाहरणम् । अहं दूती
। मिथ्यावादिनी नेत्यर्थः । तस्यास्तनोः शरीरस्य कालानलोपमः
। त्पान्ताप्रिसमः । अतिदाहक इत्यर्थः । तापः कामजरो वर्तते ।
। स्तात्मा नोपेक्ष्येति भावः । नायकं प्रति दूतीवचनमिदम् । अत्र
नाहं दूतीति निषेधस्य मिथ्यावादित्वे पर्यवसानादाभासत्वम् ॥ ७३ ॥
आक्षेपान्तरम् ।

आक्षेपोऽन्यो विधा व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते ।
गच्छ गच्छसि चेत्कान्त तत्रैव स्याज्जनिर्मम ॥ ७४ ॥
आक्षेप इति ॥ विधौ व्यक्ते प्रकटे सति निषेधे च तिरोहिते
गूढे मति अन्य. प्रागुक्तभिन्न आक्षेप स्यात् । विधि कर्त-
व्योपदेश निषेधस्तु तद्विपरीत । उदाहरणम् । हे कान्त, गच्छसि
चेन् गच्छ । कामचारानुसाराया लोद । मम जनिर्जन्म तत्रैव तस्मि-
न्नेव देसे स्यात् भवेत् । सभावनाया हि । अन्ते या मति मा
गतिरिति न्यायेन त्वद्विरहाश्रमाया मम विरहजन्यमरणानन्तरं त्व
त्समागमयोग्ये देसे जन्म भविष्यतीत्यर्थः । मर्त्तवीचनमिच्छसि चे
मा गच्छेति निषेधो गूढ ॥ ७४ ॥

आभामत्ये विरोधस्य विरोधाभास इष्यते ।
विनापि तन्वि हारेण यक्षोज्ञो तय हारिणा ॥ ७५ ॥

१ केचिदलक्ष्यमन्वते ।
२ 'न चिरं मम तापाय तय यात्रा भविष्यति ।
यदि वास्त्यसि यातज्यमलमाशुऽपि ते ॥
अत्रापि न चिरं मम तापाय तय यात्रा भविष्यति ।
३ आभासत इत्यादि । विरोधस्य विरोधाभास इष्यते ।
विनापि तन्वि हारेण यक्षोज्ञो तय हारिणा ॥ ७५ ॥

आभासत्वे इति ॥ विरोधस्य आभासत्वे सति विरोधाभासो
नामालंकार इष्यते । अस्माभिरिति शेषः । अन्यैस्तु विरोध इति ।
उदाहरणम् । हे तन्त्रि, तत्र वश्रोजौ सनौ हारेण एकावल्यादिना
विनापि हारिणौ हारवन्ताविति विरोधः । हरतश्चित्तमिति व्युत्पत्त्य-
र्थान्तरकल्पनेन तत्परिहारादाभासत्वम् । इदमुदाहरणं श्लेषमंकीर्ण
प्रकारान्तरेणापि काव्यादर्शे दृश्यते । काव्यप्रकाशे तु जात्यादिभे-
दाद्दशविधोऽयम् । वस्तुतस्तु श्लेषमूलश्चमत्कारकारीति स एवा-
त्रोक्तः ॥ ७५ ॥

विभावनालंकारः ।

विभार्यना विनापि स्यात्कारणं कार्यजन्म चेत् ।

अपि लाक्षारसासिक्तं रक्तं त्वच्चरणद्वयम् ॥ ७६ ॥

विभावनेति ॥ कारणं प्रसिद्धकारणोक्तिं विनेत्यर्थः । कार्यजन्म
कार्योत्पत्तिरभिधीयते चेत्तर्हि विभावनालंकारः स्यात् । विभाव्यते
विचार्यते कारणमस्यामिति व्युत्पत्तेः । बाहुलकादधिकरणे युष् ।
उदाहरणम् । त्वच्चरणद्वयं लाक्षारसासिक्तमप्यलक्तकाच्चरितमपि ।
पाठान्तरे लाक्षारसेनासमन्तात्सिक्तं न भवतीति रक्तमस्ति । स्वभा-
वादेवेति भावः । पूर्वत्र विरोधोक्त्या चमत्कारः । इह तु कारणान्त-
रोक्त्या चमत्कार इति भेदः । अत्र श्लेषमूलत्वं नास्तीत्यपरो-
विशेष ॥ ७६ ॥

१ विभाव्यते कारणान्तरं यस्यामिति व्युत्पत्तेः । कारणाभावध ।

२ अत्र लाक्षारसासिक्तरूपकारणाभावेऽपि रक्तिमा कथितं । सामाधिक्येन
विरोधपरिहार । यथा वा—

‘अपीतक्षीयकादभ्यमसंमृष्टामलाम्बरम् ।

अमसादितशुद्धाम्बु जगदासीन्मनोहरम् ॥’

शरद्वर्णनमेतत् । अपीति । अपीताः पानशय्याः क्षीया मत्ताः कादम्बाः कल-
मा यत्र तथा असंमृष्ट समार्धनशय्यममलमम्बरमाकाश यत्रैवमप्रगादितं यत्रगाल-
क्ष्णक्षोदप्रशेषादिना यत्रगादिन तच्छून्य तूष्मं लघ्वणु यत्रैवभूतं जगन्मनो-
रमाणीदित्यन्वयः ।

उत्पत्तिकाणप्रकरणम् ३

कार्योत्पत्तिः ।

हेतूनामगमप्रत्ये कार्योत्पत्तिश्च सा मता ।
अस्मिन्नेतदीक्षणकठिनैर्जगत्प्रयति मन्मथः ॥ ७७ ॥

हेतूनामिति ॥ किंच हेतूनां कारणानामगमप्रत्ये अपुष्कलत्वे
सत्यपि कार्योत्पत्तिः सद्रूपेणभिव्यर्थः । सा विभावना मता । उदाहर-
णम् । मन्मथः कामः अतीक्ष्णकठिनैः सीक्ष्यानि गद्गादीनि कठि-
नानि गद्गादीनि मद्भिन्ने, पुष्परूपैः कोमलैस्त्रैः जगद्भिः जयत्यभि-
भवति । 'त्रि अभिभवे' इति धातोर्लट् । 'त्रि जये' त्वकर्मकः ।
अत्र अत्राणामनेष्विपत्वाभावाद्पुष्कलत्वं तयाविधानामपि विधा-
नपर्येण जगत्प्रयगाधनन्वभिति विधातृवरोजितस्य कामस्य प्रसिद्धा-
ननिरेपेभ्यवेन सामर्थ्यमंपादकत्वाभिधानावमत्कारः । अप्रापि वि-
शेषोष्ठी तात्पर्यं नास्ति ॥ ७७ ॥

अस्याकार्योत्पत्तिः ।

कार्योत्पत्तिस्तृतीया सां सत्यपि प्रतिबन्धके ।
नरेन्द्रानेव ते राजन्दनत्यमिभुजङ्गमः ॥ ७८ ॥

कार्येति ॥ प्रतिबन्धके बाधकारणे सत्यपि कार्योत्पत्तिः तृतीया
पूर्वोक्तप्रकारद्वयविधा सा मेवा । कार्योत्पत्तौ प्रतिबन्धकामावस्यापि
कारणत्वेनाङ्गीकारान् । उदाहरणम् । हे राजन्, ते तत्र अमि, गहः
म ग्व्य भुजङ्गम मये नरेन्द्रानेव नृपान विपर्वेशाभेति शिष्टरूप-
कम् । 'नरेन्द्रो वासिने, गति विपर्वेशाभेति शिष्टरूप-
दर्शाने लक्षणया इतीत्यर्थः । अत्र विपर्वेशत्व इदमक्रियाया प्रति-
बन्धकत्वे ऽपि स्वयंभू प्र २ वासिनेत्यभया चमत्कार ॥ ७८ ॥

अत्र तावत् ॥ ७८ ॥

'उग्रानमागतोद्गताक्षतजम्पकोणय ।
उद्वेग्यन्ति पान्थानामम्पृदन्तोऽपि लोचने ॥'
अत्र तावत् ॥ ७८ ॥

'चित्र तपति राजेन्द्र प्रतापतपनस्य ।
अनातपप्रमुत्तृज्य सानपत्र छिपद्रणम् ॥'
अत्र तावत् ॥ ७८ ॥

अत्र तावत् ॥ ७८ ॥

अकारणात्कार्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना ।

शब्दादीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम् ॥ ७९ ॥

अकारणादिति ॥ अकारणान् कारणमदृशान् वस्तुनः कार्य-
जन्म चतुर्थी प्रागुक्तभिन्नप्रकारा विभावना स्यात् । उदाहरणम् ।
शब्दान् शब्दत्वेनाध्यन्तात्कामिनीरुण्ठादिति रूपकतिशयोक्तिः ।
अयं वीणानिनादः मधुरालाप एव । वीणानिनाद इत्यत्रापि रूपक-
तिशयोक्तिः । उदेतीति महदद्भुतमस्ति । घोरध्वनिकारणस्य शब्दस्य
मधुरालापकारणत्वमित्याश्रयम् । तत्रापि परकीयकार्यकारित्वमिति
महत्त्वं वीणाशब्दयोः शब्दकारणत्वेन सादृश्यं नञर्थः । यथाहुः
शाब्दिकाः 'तत्सादृश्यं तदन्यत्वं तदल्पत्वं विरोधिता । अप्रागम्यम-
भावश्च नञर्याः पद् प्रकीर्तिताः ॥' इति ॥ ७९ ॥

विभावनाभेदः ।

विरुद्धात्कार्यसंपत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना ।

शीतांशुकिरणास्तन्वीं हंत संतापयन्ति ताम् ॥ ८० ॥

विरुद्धादिति ॥ विरुद्धान् प्रसिद्धकारणविरुद्धादित्यर्थः । का-
र्यसंपत्तिः कार्योत्पत्तिः काचिद्विभावना दृष्टा । उदाहरणम् । हन्तेति
शब्दे । शीतांशुकिरणाः उष्मांशुविरुद्धा इति गम्यन्ते । ता प्रोषितम-
र्तकां तन्वीं कामिनीं संतापयन्ति । अत्र केषुचिच्छ्लोकेषु पादपूर-
णार्थं प्रयुक्तान्यधिकान्यपि पदानि सन्ति । न तत्र दोषः अद्वयं प्र-
कृतमङ्गलत्वान् । एव चैववाहीत्यादीनाममगनानामेवाधिसत्त्वं दोष-

१ 'उदिते कुमारसूर्ये कुवलयमुहसति भाति नक्षत्रम् ।

मुकुलीभवन्ति चित्र परराजकुमारपाणिपद्मानि ॥'

उदित इति । कल्पचित्राजकुमारस्य प्रणववर्णनम् । कुमाररूपे सूर्ये उदिते
मति वो धृषिष्या वलय मण्डलमेव कुवलय कुमुदमुलस प्राप्नोति । अत्र ध्वि-
बकुल न भाति, अब च नञत्र भातीति चित्रम् । तथा परेषां राजकुमाराणां
पालिहमन्तानि मुकुलीभवन्ति सञ्चरन्ति । अश्लिषन्तान्द्राकृतीति भवन्तीत्यर्थः ।

'तिलपुष्पान्समायानि धायुश्चन्दनसंसारमः ।

हन्दीवग्युगाद्यिधं निःसरन्ति शिलीमुस्ताः ॥'

२ 'अधिवेकि कुचद्वन्द्वं हन्तुं नाम जगद्वयम् ।

धृतिप्रणयिनोररुणोर्युक्तं जनमारणम् ॥'

पूरीशहरणयोः कारणस्य कार्यविरोधिन्य स्यात्साविद्यम् । इह तु धृतिप्रणयि-
त्पदगन्तुकगुणप्रयुक्तमिति भेदः ।

उत्पत्तक्षुण्णप्रकरणम् १

कारणान् । एवं पचिद्भूतपदत्वमपि न दोषः । अपाङ्कितपदाभ्या-
गस्य सत्त्वशासनंमनत्वान्तीप्रप्रतीताभ्यादोरे तु दोषः ॥ ८० ॥
विभाषकलक्षणम् ।

कार्यात्कारणजन्मापि दृष्टा काचिद्विभायना ।
यैजःपयोरागिरभूत्करकल्पतरोसव ॥ ८१ ॥

कार्यादिति ॥ कार्यान् कार्यत्वेन प्रसिद्धान् वस्तुनः कारण-
जन्म कारणत्वेन प्रसिद्धस्योत्पत्तिं काचिद्वैपरीत्येन समत्कारका-
रिणी विभायना दृष्टा । उदाहरणम् । हे नृप, तव करकल्पतरोः
यजःपयोरागिरभूत् । अत्र पयोरागिः कारणं कल्पतरुश्च कार्य-
मिति प्रसिद्धिः । तद्विपरीतपर्यन्तान् रूपकर्मकीर्णं विभायना । सं-
कीर्णत्वे दोषो नामीत्यपे वक्ष्यामः ॥ ८१ ॥
विशेषोक्तिरुच्यते ।

पायाजनिविज्ञेयोक्तिः मति पुष्कलकारणे ।
हृदि स्नेहक्षयो नामूत्सरदीपे ज्वलत्यपि ॥ ८२ ॥

कार्येति ॥ पुष्कलकारणे पूर्णां कला यत्येति पुष्कलमन्यूनं-
शम् । पृथोद्गादिन्यामाधु । तथाविधे कारणे मयपि कार्याजनि-
पायाजनुपलेननिविज्ञेयोक्तिः विशेषस्य नतीनप्रकारम्योक्तिरिति ह्य-
त्यस्य । उदाहरणम् । स्मरदीपे अनङ्गदीपके हृदि हृदये । 'यद्वा-
इत्यादिना हृदयस्य हृदादेशे । यद्वा हृदि मनसि । 'स्थान्त हृन्मान-
मन इत्यमरः । 'उत्पत्तिं दीपयमाने मयपि स्नेहक्षय स्नेह प्री-
त्यै चोत् शिष्टरूपकम् । 'स्नेहस्यैनाशिकृष्णमे इत्ये स्याद्दृश्येऽपि
उत्ति विश्व । तस्य नाशो मामुत्र जात । दीपज्वलने मयपि
क्षयो न जात इत्यपिज्ञेयोक्तिं विगम्योत्तर । न चात्र विशेषा-
शङ्क । कार्येणामप्यपिपयेतस्यानङ्गीकारान् । नापि विभायना ।
नामणाभायश्च मानवान् । अस्यास्तु कार्याभायप्रधानत्वमिति ॥

जाता जना हि शैले जानु लतायां न जायते शैले ।
सप्रति तद्विपरीत कनकलतायां निरिच्छय जातम् ॥
अनुगतवर्ती मय्या दिव्यमस्तपुर् मरः ।
धर्मा देवगतिश्चिथा तथापि न समागत ॥
पूर्वाशङ्कानुत्पत्तिः । अस्या इत् देवगतिरिति मय्य निश्चितम्योक्त

असंभवात्कारः ।

असंभवोऽर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनम् ।

को धेद गोपनिशुकः शैलमुत्पाटयिष्यति ॥ ८३ ॥

असंभव इति ॥ अर्थनिष्पत्तेः प्रकृतार्थमिद्वेः असंभाव्यत्वत्व
आश्चर्यत्वस्य वर्णनमसंभवः । उदाहरणम् । गोपनिशुकः नन्द-
मारः । स्वार्थे कः अल्पार्थे वा । शैलं गोवर्धनं उत्पाटयिष्यतीति को
धेद आश्चर्यमेतदित्यर्थः । गोपप्रहणं तयोमन्त्राद्यभावमूचनार्थम्
॥ ८३ ॥

असंगत्वकारः ।

विरुद्धं भिन्नदेशत्वं कार्यहेत्वोरसंगतिः ।

विषं जलधरैः पीतं मूर्च्छिताः पथिकाङ्गनाः ॥ ८४ ॥

विरुद्धमिति ॥ कार्यहेत्वोः कार्यकारणयोः । 'लक्षणहेत्वोः'
इति शापकान् हेतुशब्दस्य परनिपातः । विरुद्धमप्रमिद्धं भिन्नदेशत्वं
भिन्नदेशौ ययोस्तौ भिन्नदेशौ तयोर्भावो भिन्नदेशत्वं भिन्नदेशाव-
स्थानवर्णनमित्यर्थः । असंगतिः । उदाहरणम् । यदा जलधरैर्मेघैर्विषं
उदकं गरलं चेति श्लिष्टरूपकम् । 'विषं तु गरले जले' इति शाश्वतः ।
पीतमात्मनि निहितं तदा पथिकाङ्गनाः पान्थस्त्रियो मूर्च्छिताः मोहं
प्राप्ताः । 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' इति धातोः कर्त्तरि क् । अत्र
विरुद्धमित्युक्तेर्गृह्यन्ते क्षेत्रधान्यमुत्पाटयतीत्यत्र नामसंगतिः ॥ ८४ ॥

१ 'अर्थं धारामेको निलय इति रत्नाकर इति
श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।
क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं
क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥'

२ अथो. कार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्व विरुद्ध तयोन्मन्त्रिष्वध्वमानमसंगत्वकारः ।
यदात्र विषपानमूर्च्छयोर्भिन्नदेशत्वम् ।

'अहो खलभुजङ्गस्य विपरीतो वधक्रमः ।
अन्यस्य दशति श्रोत्रमन्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥'
'उपकारिमुखेन्दुस्यमन्यदेव वचोऽमृतम् ।
क्वचित्प्रवति कस्यापि जायते जीवितोदयः ॥'

अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा ।

अन्यत्कर्तुं प्रपृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिस्रथा ॥ ८५ ॥

अन्यत्रेति ॥ अन्यत्र करणीयस्यार्थस्य ततोऽन्यत्र तस्मादन्य-
स्थले कृतिः करणं साऽसंगतिः । अन्यन् क्रियमाणभिन्नं वस्तु कर्तुं
प्रपृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिः तस्माद्विरुद्धार्थस्य करणं च तथा असंगतिरि-
त्यपरो भेदः । अत्रैकमिन् श्लोके प्रक्रमभङ्गमनादत्य भेदद्वयं लक्षितं
उत्तरश्लोके च तदुदाहृतं परंतु प्रथमभेदोदाहरणानन्तरं द्वितीयभे-
दस्य लक्षणोदाहरणे क्रमेण यत्कं युक्तं अबिलम्बेनार्थबोधे चमत्कारा-
धिक्यान् ॥ ८५ ॥

अपारिजातां वसुधां चिकीर्षन्धां तथाऽकृथाः ।

गोत्रोद्धारप्रपृत्तो हि गोत्रोद्भेदं पुराकरोः ॥ ८६ ॥

अपारिजातामिति ॥ दे भगवन्, वसुधां अपारिजातां अप-
गतं अपरिजातं शत्रुपृन्दे यस्मान्नाटशी चिकीर्षन् कर्तुमिच्छन् दां
दिवम् । 'सुरलोको वोदिवो द्वे म्रियाम्' इत्यमरः । तथा अपारिजा-

१ अत्र कृष्ण प्रति रामस्य योगालम्बवचने भुवि चिकीर्षिततया तत्र करणीय
अपारिजातस्य दिवि इतमि-धेमासंगति । पुरा गोत्राया उद्धारे प्रवृत्तेन वराह-
विणा तद्विरुद्ध गोत्राणा दहनं पुनःपुनरे इतमिति द्विविधापि श्लेषोत्पायिता ।

२ 'न्यस्त्रङ्गमण्डितमण्डपिलामिर्नानां
भूया भयन्त्यमितया भुयर्नकपीर ।
नेत्रेषु कङ्कणमभोरुषु पत्रयर्ही
चोत्तिन्द्रमिह तिलकः करणहृदेषु ॥'

दे भुयर्नकपीर, चोत्तिन्द्रमिह तिलकः, तत्र चङ्कनं चोत्तिन्द्रता ये मण्डपाः शत्रु-
मण्डपानिर्नानामिततया अण्डपः । भूया भयणानि भयनि । यथा नेत्रेषु कङ्क-
णमभोरुषु पत्रयर्ही । अथेति मनुष्ये । उरुषु च पत्रयु-
वदा धेव पराक्रम-चना वरपात्रेषु तिलमुक्तं च जलमयं ललाटभूषणमिति श्लेषः ।

'मोहं जगत्प्रयमुधामपनेनुमेत-

दादाय रूपमगिन्नेभ्वरदेहमाजाम् ।

नि सीमकान्तिरसनीरघिनामुनेय

मोहं प्रवर्धयसि सुग्धयिल्लासिनीनाम् ॥'

मोहमिति । द अतिभयं, जगत्प्रयमिति देहधारिणां मोहमपनेतुं
इण्यसिमादाय मयांशान्तिवन्तं कान्तिरूपसंगमुदेनामुनेय इत्येव मुन्द-
मोहं प्रवर्धयसीत्यन्वयः ।

तामकृथाः कृत्वात् । पारिजातद्वारेण नास्ति पारिजातो यस्यां स
 तयोष्णामिति श्लिष्टरूपकं द्वितीयम् । उदाहरणम् । गोत्रोद्धारप्रवृत्त
 गोत्रायाः प्रथित्याः उद्दारे ममुद्रादुद्गम स्थापने यगद्रूपेण प्रवृत्तम्
 गोत्रोद्देहं पर्यतोद्देहं भित्तुद्देहं चेति श्लिष्टरूपकम् । पुरा पूर्वमङ्गो ।
 यद्वा कृष्णाङ्गारे गोत्रोद्धारप्रवृत्तः शुभो भारद्वारेण स्थापने प्र-
 तोऽपि गोत्रोद्देहं गोत्रधनोद्देहमिति । अथवा गोत्रस्य यदुत्कृष्टस्य उ-
 दारे विप्रज्ञापनिकर्तनेन मङ्कटादुद्दारेण प्रवृत्तम् गोत्रोद्देहं कुडो-
 ष्ठेदमिति विरुद्धकृतिः ॥ ८६ ॥

विपमालंकारः ।

विपमं वर्ण्यते यत्र घटनाऽननुरूपयोः ।

कैयं शिरीषमृद्धङ्गी क तादृङ्गदनज्वरः ॥ ८७ ॥

विपममिति ॥ यत्र द्वयोरर्थयोरननुरूपयोः मनोरसदृशत्वेन
 विवक्षितयोरित्यर्थः । घटना अनुरूपत्वनिषेधरूपा वर्ण्यते वैलक्षण्य-
 वाचकशब्दप्रयोगेण स्फुटीक्रियते । तत्र विपमं समाद्विपरीतं विपम-
 मिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । शिरीषमृद्धङ्गी शिरीषकुसुमकोमलम-
 रीरेयं क । स इव दृश्यते इति तादृक् अनिर्वचनीय । यद्वा स इ-
 वेति तादृक् 'तादृगादौ सूत्रमते कर्मकर्तारि कृत्स्मृत । महाभाष्ये
 त्विवेत्यर्थे दृग्दशौ तद्वितौ मतौ ॥' इति वामन । नदनज्वर मदन-
 कृतो ज्वर मन्तापो मदनज्वर इति मध्यमपदलोपी नमाम । क ।
 नोभयं समत्वेन घटत इत्यर्थः । प्रायेणायं कशब्दद्वये मन्येव भवति
 ॥ ८७ ॥

विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिरपरं विपमं मतम् ।

कीर्तिं प्रसूते धवलां श्यामा तत्र कृपाणिका ॥ ८८ ॥

विरुद्धेति ॥ विरुद्धकार्यस्य कारणविरोधित्वेन प्रसिद्धस्य का-
 र्यस्य उत्पत्तिर्वर्णनमपरं विपमं मतम् । 'विरुद्धकार्यस्य' इति पाठे-
 । । विरुद्धं रूपं यस्य तन् । उदाहरणम् । तत्र श्यामा
 कृपाणिका तरवारि धवलां शुभ्रा कीर्तिं प्रसूते । अत्रामिताया कृ-

- १ 'अभिलषसि यदीन्दो वक्रलक्ष्मीं मृगाश्याः
 पुनरपि सङ्घदन्धौ मज्ज संक्षालयाद्गम् ।
 सुविमलमध विम्बं पारिजातप्रसूनैः
 सुरभय वद नोचेत्थं क तस्या मुखं क ॥'

रूपलक्षणप्रकरणम् १

निकाया. मितत्वेन विरुद्धायाः कीर्तित्वविरुद्धेति लक्षणानुगमः।
 चास्य पारणस्यापि विरुद्धत्वादिभावनायामन्तर्भावः। यत्र कार-
 णम् प्रकृतद्वन्द्वविवक्षा तत्र विभावना। यत्र च कार्यस्य तथा-
 चविवक्षा तत्र विषयम्। यत्र बोधयोस्तत्र मकर इति मिद्धान्तान।
 यस्तुतस्तु नाशयनाद्यभावस्य विरुद्धत्वं विभावनायां प्रकारभेदरूपं
 विरुद्धत्वं विषयभेदकारे इति भेदः। एवं च विरूपकार्यस्येति पाठः
 नाशुः। विभिन्नं भिन्नप्रकारं रूपं यस्मैति विरूप तादृशं च तत्कार्यं
 चेति व्युत्पत्तिः ॥ ८८ ॥

विषयभेदः।

अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात्।

भक्ष्याशयादिमज्जूपां दृष्ट्वास्तुतेन भक्षितः ॥ ८९ ॥
 अनिष्टस्येति ॥ इष्टार्थसमुद्यमान् इष्टार्थेति इष्टार्थः स चासौ

मुद्यमस्तन्मान् अनिष्टस्याप्यवाप्तिः। अपिनाद्यादिष्टानवाप्तिश्च तदि-
 मम्। उदाहरणम्। आनुसूंपकं भक्ष्याशया मोदकादितृष्णया
 भक्षितं जूपां संपेदिषां दृष्ट्वा विलोक्य प्रविष्ट इति शेषः। 'दृष्ट्वा'
 इति पाठं विदार्येत्यर्थः। केचिन्तु दृष्ट्वेति कृन्प्रत्ययान्तं तद्योगे मज्जू-
 पाशब्दस्य 'न लोके' इति पर्यायप्रतिषेधः। तादृशं स तेना-
 दित्वा भक्षितः। अत्र भक्ष्यलाभो न जातः न्ययं चाहित्वा भक्षित-
 इति इष्टानवाप्तिपरिवाक्यार्जित्वावाप्तिः। प्रकारान्तरमपि कुवल्लयानन्ते
 दृष्टव्यम् ॥ ८९ ॥

नमं म्याद्वर्णनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः।

भ्यांनुरूपं कृतं मद्य हारेण कुचमण्डलम् ॥ ९० ॥
 नममिति ॥ यानुरूपयोः सन्ध्यायोग्ययोर्वा द्वयोर्ये

दि यथ-मद्यत पुत्र नमार्दीप्य दशाननः।
 श-दीप्यस्य पुत्रोऽयं तद्यो दानमन्वभूत् ॥
 लोके कलद्रूपमप्यनुरूपं मृगाङ्गी
 ज्ञातो मुग्ध तत्र पुनस्मिलकच्छलेन।
 तत्रापि कल्पयन्ति तन्वि कलद्रूपेणां
 नायं समाधितजन इति कलद्रूपेति ॥
 कौमुदीय तुहिनांनुमण्डलं ज्ञाह्वरीय दशिमण्डमण
 यत्र कीर्तिरनुरूपमाधिता त्वां विभानि नरसिंह भू

र्णनं तत्रापि सममलकारः स्यात् । मह तुन्यतया मीयते इति स
मिति व्युत्पत्तेः । 'मांमैरपि शक्यं क्षुदपनेतुम्' इति भाष्यप्रयोगे
त्सामान्ये नपुंसकत्वम् । उदाहरणम् । हारेण गुच्छादिना कुच
ण्डलं स्नानुरूपं समदृशं स्ययोग्यं वा मद्य स्थानं कृतम् । अत्रोभय
वर्तुलत्वसिचिरत्वाभ्यामनुरूपत्वम् ॥ ९० ॥

सारूप्यमपि कार्यस्य कारणेन समं विदुः ।

नीचप्रवणता लक्ष्मि जलजायास्तवोचिता ॥ ९१ ॥

सारूप्यमिति ॥ कार्यस्य कारणेन मह सारूप्यं समानं स
चयोस्ते मरूपे तयोर्भावः सारूप्यं तुन्यरूपत्वमपि समं विदुः
उदाहरणम् । हे लक्ष्मि, जलजायाः सागरोदितत्वाच्चलजायास्तव नी
चप्रवणता नीचं प्रदेशं अधमं च प्रकर्षेण वनति श्रयतीति नीचप्र
वणता । 'वन पण संभक्तौ' इति धातोः पचाद्यच् । तस्या भावो नीच
प्रवणता उचिता योग्या । 'उच समवाये' इति धातोः कर्मणि च
॥ ९१ ॥

विनानिष्टं च तत्सिद्धिर्यमर्थं कर्तुमुद्यमः ।

युक्तो वारणलाभोऽयं शालते वारणानिधः ॥ ९२ ॥

विनेति ॥ यमर्थं कर्तुमुद्यमं क्रियते । अनिष्टमन्तरायं विना
तत्सिद्धिश्च समम् । उदाहरणम् । वारणार्थिनो गजार्थिनो निषेध
ार्थिनश्चेति श्लिष्टरूपकम् । युक्त उदितोऽयं वारणलाभ प्रतिबन्धप्र
सिर्गजप्रार्थिश्चेति श्लिष्टरूपकम् । शालते शोभते । न चात्र प्रतिबन्ध
लाभस्यानिष्टत्वं शङ्क्यम् । लोकदृष्ट्या अनिष्टत्वेऽपि श्रेयसिदिकाभे
दाध्यवसायेन तत्रार्थानि । यद्वा । अर्थद्वयसनाश्रित्य समालका
प्रवृत्तौ पुनः श्रेयालकारप्रवृत्त्या चमत्कारातिशय इति वाचो नार्थ
नि । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । लक्षण्ये 'यदर्थं कर्तुमुद्यम' इति केष
चिन्पाठो स्पष्टार्थः ॥ ९२ ॥

१ 'दधदहनादुत्पद्यो धूमो घनतामुपेत्य वर्षस्तम् ।

यच्छमयति नद्युक्तं मांऽपिहि द्वमेव चितिहन्ति ॥

२ 'उद्यं' इति घटनमर्थयमान एव

व्यामाश्रयोभिह चिरादुदितोऽस्मि राजन् ।

उद्याटनं न्यमपि लम्भयसे नद्रेय

मामद्य नैव विफला महतां हि सेवा ॥'

विशिष्टाकारः ।

विचित्रं तत्प्रयत्नश्चेद्विपरीतफलेच्छया ।

नेमन्ति तन्तरेवैलोक्ष्यादपि लब्धुं समुन्नतिम् ॥९३॥

विचित्रमिति ॥ चेद्यदि विपरीतफलेच्छया प्रयत्नः स्वात्तदि-

विचित्रं स्पष्टम् । उदाहरणम् । सन्तः साधयः वैलोक्ष्यादपि । प्रयो-

लोका एव वैलोक्ष्यमित्यत्र चानुर्वण्यदित्वान् प्यभू । 'पञ्चमी वि-

भक्ते' इति पञ्चमी । समुन्नतिं उत्कर्षं उच्यते चेति निष्टरूपकम् ।

नुं नमन्ति प्रदीभवन्ति अनुद्धतस्यभावा भवन्ति चेति निष्ट-

रूपम् । अत्र नमतिरकर्मकः वन्दनार्थस्तु सकर्मक इति प्रपञ्चितं

विन्दौ ॥ ९३ ॥

अधिकारकारः ।

अधिकं पृथुलापारादाधेयाधिक्यवर्णनम् ।

ब्रह्माण्डानि जले यत्र तत्र मान्ति न ते गुणाः ॥९४॥

अधिकमिति ॥ पृथुलापारान् विशालाधिकरणान् आधेयस्य

स्तुनः आधिक्यवर्णनमधिकत्वोक्तिरधिकम् । उदाहरणम् । यत्र

जले ब्रह्माण्डानि मान्ति तत्र तस्मिन्ने तत्र गुणा न मान्तीति गुणा-

नामाधिक्यवर्णनादधिकम् । अत्र गुणशब्देन तद्रूपनार्थो वर्णविन्या-

मो लक्ष्यते ॥ ९४ ॥

पृथ्वाधेयाघटापागाधिक्यं तदपि तन्मतम् ।

क्रियद्वाग्वह्य यत्रैतं विश्राम्यन्ति गुणास्तथ ॥ ९५

पृथ्विति ॥ पृथ्वाधेयादिशालादाधेयान् यत्र आधाराधिक्यं

१ 'मलिनयितु गलघटन विमलयति जगन्ति देव कीर्तितस्ते
मित्राहाद कर्तुं मित्राय दहति प्रतापोऽपि ॥'

'युगान्तकालप्रतिमहतात्मनो
जगन्ति यस्यां सविताऽमासत ।

तर्तौ ममुस्तत्र न केदमद्विष
स्वपोधनाभ्यागमसभया मुद- ॥'

२ 'भद्रो विनाल भूपाल भुवनत्रितयोद्भवम् ।

माति मातुमराक्योऽपि यशोराशिर्वदत्र ते ॥'

तदपि तदधिकं मतम् । उदाहरणम् । यागत्रय शब्दग्रह कियन्ति
परिमाणमस्येति कियन्ति । 'किमिद्भ्यां वो घः' इति बतोरस्य
सस्य यादेशः । यत्रैते तत्र गुणाः विश्राम्यति गद्यपद्यात्मके हि
वृद्धमन्त्राणि वर्णितानां गुणानां विश्रामो भवति । एतच्छब्देन प्रत्यक्ष
वाचिना असंख्यातत्वं विवक्षितमिति लक्षणानुगतिः ॥ ९५ ॥

अणालंकारः ।

अल्पं तु सूक्ष्मादाधेयाद्यदाधारस्य सूक्ष्मता ।

मणिमालोर्मिका तेऽद्य जपमालायते करे ॥ ९६ ॥

अल्पमिति ॥ सूक्ष्मादाधेयान् यन् आधारस्य सूक्ष्मता वर्ण्य
ते तत्तु अल्पमलंकारः । तुशब्दः पूर्वालंकारवैलक्षण्यद्योतकः । उदा-
हरणम् । अद्य ते तत्र करे मणिमालोर्मिका मणिपङ्क्तिखचितमुद्रिका
जपमालायते । अतिविशाला भवतीत्यर्थः । तेन अङ्गुल्याः करस्य वा
सूक्ष्मता गम्यते ॥ ९६ ॥

अन्योन्यालंकारः ।

अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परम् ।

त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रियामया ॥ ९७ ॥

अन्योन्यमिति ॥ यत्र परस्परं क्रियाविशेषणमेतत् । उपकारः
मत्कारः उपयोगो वा स्यात् तत्र अन्योन्यं नामालंकारः । उदाह-
रणम् । त्रियामा रात्रि । प्रथमयामस्य धर्मशास्त्रे दिवसतुल्यत्वाभि-
धानात्त्रियामत्वम् । अथवा द्विमुहूर्ता सायंसंध्या द्विमुहूर्ता च
प्रातःसंध्या तद्वशिष्टा च रात्रिरिति त्रियामत्वम् । शशिना चन्द्रेण
भाति, शशी च त्रियामया भाति इत्यन्योन्यसत्कारपक्षे । उपयोगपक्षे
तु 'अन्योन्यतः पथि वताविभतामिभोष्टौ' इत्युदाहरणम् । अन्यो-
न्यम्मान्मोपावुपमरत इत्यत्र तु नालंकारः । चमत्काराभावात् ॥ ९७ ॥

१ 'यन्मध्यदेशादपि ते सूक्ष्मं लोलाक्षि हृदयते ।

मृणालमूत्रमपि ते नैव भाति स्तनान्तरे ॥'

यंशति । हे चन्द्रलाशि तव मध्यभागादपि यन्सूक्ष्मं हृदयते तन्मृणालमूत्र-
मपि तत्र स्तनयोस्तरे मध्ये न मानीत्यन्वयः ।

२ 'विनयैर्भाति विद्येयं विनयो भाति विद्यया ।

धनेराभान्ति दानानि दानैर्भाति धनान्यपि ॥'

विशेषात्कारः ।

विशेषः ख्यातमाधारं विनाप्याभेयवर्णनम् ।

गतेऽपि सूर्ये दीपस्यास्तमदिच्छन्दन्ति तत्कराः ॥ ९८ ॥

विशेष इति ॥ ख्यातं प्रसिद्धं आधारं विनापि आभेयवर्णनं विशेषः स्पष्टम् । उदाहरणम् । सूर्ये गतेऽपि अस्तमिते दीपस्यास्त-
करास्तत्कराः । 'सूर्येऽस्तः सायमग्नौ प्रविशति' इत्यागतः । तस्यो
ध्वान्तं छिन्दन्ति नाशयन्ति । अत्र सूर्यकिरणानामाधारः सूर्य एव
प्रसिद्धः । सूर्ये दूरं गतेऽपि तस्यैव कारास्तमदिच्छन्दन्ति इत्यभिप्रेत्यक-
थनं विशेषः ॥ ९८ ॥

विशेषमत्कारः ।

विशेषः सोऽपि यद्येकं वस्त्यनेकत्र वर्ण्यते ।

अन्तर्यामिः पुरः पश्चात्सर्वदिक्ष्वपि सैव मे ॥ ९९ ॥

विशेष इति ॥ यदि एकं वस्तु अनेकत्र स्थितं वर्ण्यते तर्हि
सोऽपि विशेषः । उदाहरणम् । अन्तर्यामिः पुर्यादक्षप्रदेशे पुरः संमु-
खाप्रदेशे पश्चात्पृष्ठदेशे । किं बहुना, मे मम सर्वदिक्ष्वपि सैव प्रेयसी
भासते । इत्येकस्याः कामिन्याः युगपदनेकदेशवार्तत्वकथनं वि-
शेषः ॥ ९९ ॥

किञ्चिदारम्भतोऽशक्यवस्त्यन्तरकृतिश्च सः ।

स्यां पश्यता मया लब्धं कल्पद्रुमनिरीक्षणम् ॥१००॥

१ 'द्वियमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति मिरः कथमिष काययो न ते घन्दाः ॥'

त्रिविक्रिति । द्विकल्पयानामिति येषामनल्पगुणगणपुष्पा मिरः आकल्प कल्प
वदन्त जगन्ति भुवनानि रमयन्तीत्यन्वयः ।

२ 'हृदयाभाषयातोऽसि दिक्षु सर्वासु हर्यसे ।

वत्स राम गतोऽसीति संतापेनागुमीयसे ॥'

३ 'स्फुरत्स्फुरतरुपमुत्प्रतापज्वलनं त्वां सृजतानयद्यपिद्यम् ।

विधिना सख्ये नयो मनोभूर्भुवि सत्यं सयिता वृहस्पतिश्च ॥'

स्फुरदिति । उत्कट प्रतापगुणो ज्वलनोऽभिरस्येत्यर्थः । उक्तविद्येयस्य त्वा
गमना विधिना भुवि नयो मनोभवतिः सख्ये सख्य इति शलविलिख्यवः ।

किञ्चिदिति ॥ किञ्चिदारम्भतः कस्यचिदारम्भः किञ्चिदारम्भः
मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । ततः पञ्चम्यास्तसिल् । अशक्यवत्त्वं
न्तरकृतिः अशक्यस्य वस्त्वन्तरस्यान्यवस्तुनः कृतिः करणं च सः ।
उदाहरणम् । हे राजन्, त्वां पश्यता मया कल्पद्रुमनिरीक्षणं देववृ-
क्षावलोकनं लब्धम् । अत्र त्वमेव कल्पवृक्ष इति रूपकालंकारो व्य-
ज्यते । तन्मूला च पृथिव्यां कर्तुमशक्यकल्पद्रुमावलोकनस्य कृति-
रिति विशेषः ॥ १०० ॥

व्यापातालंकारः ।

स्याद्द्वयाघातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत् ।
यैर्जगत्प्रीयते हन्ति तैरेव कुसुमायुधः ॥ १०१ ॥

स्यादिति ॥ चेद्यदि तथाकारि प्रसिद्धार्थकर्तृवस्तु अन्यथाकारि
तद्विपरीतकारि क्रियेत निश्चयेतेति यावन् । तर्हि व्याघातो नामालंकारः
स्यात् । यैः पुष्पैः जगत्प्रीयते तुष्यति । प्रीणातेः कर्मकर्तरि लट् ।
तैरेव पुष्पैः कुसुमायुधः कामो हन्ति ताडयति । अत्र प्रीतिकरत्वेन
प्रसिद्धानां कुसुमानां ताडनकरणत्वमन्यथाकारित्वं तानि कुसुमानि
चोक्तानि । नर्मदामाहात्म्ये । 'अशोकमरविन्दं च चूतं च नत्रम-
ल्लिका । शिरीषकुमुमं चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥' वस्तुतस्तु शब्दा-
दयः पञ्च विषया एव बाणत्वेन वर्णयन्ते इत्याहुः ॥ १०१ ॥

सौकर्येण निश्चयापि क्रिया कार्यविरोधिनी ।

दया चंद्राल इति मय्यपरित्याग्य एव ते ॥ १०२ ॥

सौकर्येणेति ॥ यत्र सौकर्येण मुक्तरत्वेन । मुक्तरत्वेनेत्यर्थः ।
निश्चया प्रारब्धा क्रिया कार्यविरोधिनी मुक्तरत्विरोधिनी दुःखका-
रिणी भवति अत्रापि व्यापातः । उदाहरणम् । हे राजन्, मयि
बाल इति मत्वा दया चेन् आसि तर्हि म्णे जिगमिपुणा ते तवाह-
मपरित्याग्य एव गेहे न स्थापनीय एव । किन्तु मुदं गेहैव नेतव्य

- १ 'दद्याद्दग्धं मनगिन्नं जीवपतिं दशैव याः ।
विक्रमशस्य जपिर्नालाः ह्युपं यामलोयताः ॥'
- २ 'द्रुमो न विष्णुत्वर्यं नरो दारिद्र्यशरूपा ।
दातापि विष्णुत्वर्यं तर्पय ननु शरूपा ॥'

इत्यर्थः । अत्र राज्ञा मुकरत्वेन प्रारब्धं गेहे रक्षणं शूरस्य कुमारस्य
दुःस्वप्नं जातमिति कार्यविरोधित्वम् ॥ १०२ ॥

कारणमालाच्छातः ।

गुम्फः कारणमाला स्याद्यथा प्रक्रान्तकारणैः ।

नयेन श्रीः श्रिया त्यागरत्यागेन विपुलं यशः ॥१०३॥

गुम्फ इति ॥ यथा प्रक्रान्तकारणैः प्रक्रान्तानि प्रथमोच्चरितान्यनतिशय इति यथाप्रक्रान्तं यथाप्रक्रान्तमुक्तानि कारणानि यथा-
प्रक्रान्तकारणानि । मध्यमपदलोपी समासः । तैल्योचैर्गुम्फो
रचना कारणमाला स्पष्टम् स्यात् । उदाहरणम् । नयेन कारणेन श्रीः
कार्यं भवति । श्रिया कारणेन त्यागः कार्यं भवति । तेन त्यागेन च
विपुलं यशो भवति । अत्र यद्यपि कार्याणामपि माला विद्यते तथापि
कारणगुणवर्णनमेव कविसंरम्भ इति विषयापूर्विका हि शब्दार्थप्र-
तिपत्तिरिति न्यायेन कारणमालेत्यभिधानम् ॥ १०३ ॥

गृह्यावस्थच्छातः ।

गृहीतमुक्तरीत्यार्थश्रेणिरेकावली मता ।

नेत्रे कर्णान्तविश्रान्ते कर्णा दोःस्तम्भदोलिता ॥ १०४ ॥

गृहीतेति ॥ गृहीतमुक्तरीत्या आदौ गृहीतं पश्चान्मुक्तमिति
गृहीतमुक्तं तस्य रीत्या निवन्धनप्रकारेण । यद्वा गृहीतं मुक्तं यस्यां
सा गृहीतमुक्ता सा चामौ रीतिश्रेणि सथेति विमहः । अर्थश्रेणिः

१ उत्तरोत्तरकारणभूतपूर्वैः पूर्वपूर्वकारणभूतोत्तरोत्तरैर्वा बन्धुभिः कृतो
गुम्फः कारणमाला । यथा वा ।

‘भवन्ति नरकाः पापात्पापं दारिद्र्यस्वप्नम् ।

दारिद्र्यमप्यदानेन तस्मादानपरो भवेत् ॥’

२ नेत्र इति । तस्य भ्रुवज इति सर्वत्र संबन्धे । दोःस्तम्भोर्भ्रुवस्तम्भयोर्दो-
लितमान्दोलन यचोर्लौ । दोलनाविति पाठे दोला दोलन यचोर्लौनि विमहः ।

‘मधूनि पक्षे विधति छिरेफः पक्षं विमाति धवणे श्रियायाः ।

स्पृशत्यमुष्याः धवणं च नेत्रं निर्यान्ति नेत्राच्छरत्पटास्ताः ॥’

इति शब्दविलासो । उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणमात्रं । पूर्वपूर्वोत्तरोत्तरस्य
विशेषणभावो वा गृहीतमुक्तरीतिः ।

अर्थपङ्क्तिः एकावली मता । एकावली हारविशेषः । तत्सदृशत्वान् ।
उदाहरणम् । तस्य महीभुज इत्युत्तररसोकादपकृष्यते । नेत्रे कर्णा-
न्तविधान्ते कर्णपर्यन्तमायते कर्णौ च दोस्तम्भदोलितौ भुजस्तम्भ-
लम्बिनौ । 'भुजवाहू प्रवेशो दोः' इत्यमरः ॥ १०४ ॥

दोःस्तम्भौ जानुपर्यन्तप्रलम्बनमनोहरौ ।

जानुनी रत्नमुकुराकारे तस्य महीभुजः ॥ १०५ ॥

दोःस्तम्भाविति ॥ दोःस्तम्भौ जानुपर्यन्तप्रलम्बनमनोहरौ ।
जानुनी च रत्नमुकुराकारे रत्नदर्पणतुल्ये । 'मुकुरो मणिभेदे स्यान्म-
हिकायां च दर्पणे' इति केशवः । अत्र पूर्वपदानां विशेष्यत्वमुत्तरप-
दानां च विशेषणत्वमिति संप्रदायः । प्रकारान्तरं च कुवलयानन्दे
द्रष्टव्यम् । अत्र केषांचित्पदानां पुनरुक्तत्वेऽपि दोषो नाशङ्क्यः ।
मकलकषिसंमतत्याश्चमत्कारिन्वाश्च । एवमावृत्तिदीपकेऽपि बो-
ध्यम् ॥ १०५ ॥

मालादीपकालकारः ।

दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमुच्यते ।

स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्ययि कृता स्थितिः ॥१०६॥

दीपकेति ॥ दीपकैकावलीयोगान् दीप इव दीपकम् । अनेको-

- १ 'न नञ्जलं यत्र मचार पङ्क्तं न पङ्क्तं तद्यद्वलीनपदपदम् ।
न पदपदोऽर्था कल्पकृत्तितो न यो न मुञ्चिभं नक्ष जहार यस्मानः ॥'
'अथ श्रयति पुण्येन विधेक मतिगत्रता ।
विधेकस्तु ममाग्मानमाग्मा हरिपदठयम् ॥'

इति काव्यविलामे ।

- २ 'संप्रामाङ्गणमागतेन भयता चापि समारोपिते
देवाकर्णय येन येन गहना यद्यग्गमागादितम् ।
कोदण्डेन शरा. शंकरगिशिग्नेनापि भूमण्डलं
नेन न्यं भयता च कीर्तिरमुग्दा कीर्ण्यो च लोकत्रयम् ॥'

सम्भवेति । कोदण्डेन धनुषा शराः समागदिताः शरीः क्षत्रमण्डलं तेन क्षत्र-
मण्डलना भूमण्डलं भूमण्डलेन च शरैः समागदिताः भयता कीर्तिरामारिणा
येन च लोकत्रयं समागदिताः क्षत्रमण्डलनाः ।

दृश्यदृश्यप्रकरणम् १

पकारकपदं तस्य वैवावल्याद्य योगाद्येनोर्मांस्त्रीपदं नामोक्तये ।
 मान्दया एकापत्या युक्तं दीपकमिति व्युत्पत्ते । स्मरेण तस्याः वा-
 मिन्याः हृदये स्थितिः कृता । तेन च पामिनीमनसा स्थितिः स्थितिः
 कृता । अत्र स्थितिपदस्यावृत्तेर्दीपकत्वं हृदयगतस्य गृहीतमुक्तत्वा-
 देवावली चन्द्रभयोर्योगः ॥ १०६ ॥

तत्रालक्षरः ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षः गार इत्यभिधीयते ।
 मेधुरं मधु पीयूषं तस्मात्तस्मात्कर्षं प्रेषः ॥ १०७ ॥
 उत्तरोत्तरमिति ॥ उत्तरोत्तरं यथोत्तममुत्कर्षं गार इत्यभिधी-

१ 'साग लोकेषु विद्यांशस्तेषु साग विवेकितः ।
 तेष्वनुष्ठानकर्मांशस्तेषु संभुषदानुगाः ॥'
 इति ब्राह्मवैवर्ते ।

'गृणात्सुतस्य मृदासूदादपि च पायकः ।
 पायुता किं न नीतोऽर्था मामस्य प्रार्थवेदिति ॥'
 'गिरिमंदाभिोत्तरिधर्मदानाधेर्मभो महम् ।
 नभसोऽपि महद्वत् नतोऽप्यादा मनीषनी ॥'

यते कव्यते । उदाहरणम् । मधु क्षौद्रं मधुरं स्वादु तस्माच्च पीयूष-
ममृतं मधुरं तस्मान् कवेर्वचो मधुरम् । 'पञ्चमी विमक्ते' इति
पञ्चमी ॥ १०७ ॥

यथासंख्यालकारः ।

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ।

शत्रुं मित्रं विपत्तिं च जय रञ्जय भञ्जय ॥१०८॥

यथासंख्यमिति ॥ क्रमिकाणां क्रमप्राप्तानां क्रमेणैव समन्वयो
यथासंख्यं स्पष्टम् । उदाहरणम् । हे राजन्, त्वं शत्रुं जय परामत्र ।
'जि अभिमवे' इति धातोलोड् । मित्रं च रञ्जय प्रीणय । विपत्तिं
लोकानां कष्टं च भञ्जय । न चार्यं शब्दालंकारः । अन्वयकालेऽपि
क्रमस्य विवक्षितत्वान् ॥ १०८ ॥

पर्यायालकारः ।

पर्यायो यदि पर्यायेणैकस्यानेकसंश्रयः ।

पद्मं मुक्त्वा गता चन्द्रं कामिनीवदनप्रभा ॥ १०९ ॥

पर्याय इति ॥ यद्येकस्य वर्णनीयवस्तुनः पर्यायेणानुक्रमेण
अनेकसंश्रयः अनेकपदार्थाश्रयणं निबध्यते तर्हि पर्यायः । परिपूर्वा-
दयतेर्भावे घष् । उदाहरणम् । कामिनीवदनप्रभा कान्तास्यकान्तिः
पद्मं पद्मजं मुक्त्वा चन्द्रं ग्लानं गता रात्राविति शेषः । निदर्शनासं-
कीर्णमेतत् ॥ १०९ ॥

एकस्मिन्पदानेकं वा पर्यायः सोऽपि संमतः ।

अधुना पुलिनं तत्र यत्र स्रोतः पुराऽजनि ॥ ११० ॥

एकस्मिन्निति ॥ यदि वा एकस्मिन्पदार्थे अनेकं वस्तु वर्णयते
सोऽपि पर्यायः संमतः । उदाहरणम् । यत्र यस्मिन् प्रदेशे पुरा

१ 'नन्याध्रयम्बिनिरियं तव फालकूट

केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।

प्रागर्णयस्य हृदये कृपलदनजोऽथ

कण्ठेऽधुना यत्सति यायि पुनः थलामाम् ॥'

नन्याध्रयेति । हे फालकूट, उत्तरोत्तरविशिष्टमुष्टं पदं स्थानं यतो ताः-
धीवमाध्रयम्बिनिरियं केनोत्तरोत्तरेण्यवः ।

त्रोतः अजनि जायतेस्व । 'दीपजन' इत्यादिना कर्तरि श्लेधिण् । अधुना मंत्रति तत्र पुलिनं वर्तते । अत्रैकस्मिन्सरित्प्रान्ते वर्षासु प्रवाहो मीध्मे च पुलिनत्वमित्यनेकवर्णनम् । 'स्रोतोऽन्वुसरणं स्वतः' इति 'तोयो-
रित्यर्त्तं तत्पुलिनम्' इत्यमरः । नन्वनेकशब्दस्यैकवचनमयुक्तं द्वियदु-
वाचित्वादिति चेन्न । अभिधीयमानसमुदायस्यैकवचनसाधाभावान् ।
यथा माघे 'सेव्यतेऽनेकया सप्ततापाङ्गया' इति । 'भवन्त्यनेके जल-
धेरिबोर्मयः' इत्यत्र त्ववयवपरत्वात्समुदायबाहुल्याद्बहुत्वं युक्तमेवेति
दिक् ॥ ११० ॥

परित्यक्तधरः ।

परिवृत्तिविनिमयो न्यूनाभ्यधिकयोर्मिधः ।

जमाहृक्ं शरं मुक्त्वा कटाक्षात्स रिपुश्रियः ॥ १११ ॥

परिवृत्तिरिति ॥ न्यूनाभ्यधिकयोः दधादभयोः मिधः परत्प-
रम् । 'मिधोऽन्योन्यं रहस्वपि' इत्यमरः । विनिमयो व्यत्ययः परि-
वृत्तिः परिवर्तनं व्यत्ययकरणं परिवृत्तिरिति व्युत्पत्तः । उदाहरणम् ।
न राजा एकं एकत्वसंख्याविशिष्टम् । संख्यागुणवाचिना एकशब्देन
तद्विशिष्टद्रव्ये लक्षणा । 'एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केषले तथा ।
साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते' इति मेदिनी । शरं
गोपं मुक्त्वा रिपुं प्रति क्षिप्त्वा दृष्ट्वा चेति शिष्टं रूपकम् । रिपु-
श्रियः अरिलक्ष्म्याः गजतुरगादिमंपत्तिरूपाया पद्यायाश्चेति शिष्ट-
रूपकम् । 'शोभासंपत्तिपद्यासु लक्ष्मीः धीरिव दृश्यते' इति केशवः ।
कटाक्षान् तदीयवस्तुल्लभानित्यर्थः । कृपासूचकत्वसादृश्येन तेषु
कटाक्षत्वारोपान् पठनित्यर्थः । 'बहुषु बहुवचनम्' इति गूणाद्बहु-
वदाभावेऽपि कटाक्षाणां बहुत्वं एकशब्दमयोगादेकवचनाच्च शर-
स्यैकत्वमिति न्यूनाधिकभावः । जमाहृ स्वीचकार, उपादे
चेति शिष्टरूपकम् । ततश्च राजा शूरत्व रिपूणां च पलायनं
गम्यते ॥ १११ ॥

१ 'तस्य च प्रथमसो जटागुणः स्वर्गिणः किमिध स्रोत्पतेऽधुना ।

येन जर्जरकलेपरप्ययात्प्रोतमिन्दुविरणोऽज्यतं यदाः ॥'

तस्य चेति । प्रथमसोऽतिसूक्ष्म जटागुणो दृग्प्रविशेषस्त स्वर्गं गगनः किमिध
शोचनीयम् । न किंचित्त्वं । जर्जरं जीर्णं कलेपरं तटीरं तस्य स्वरो राष्ट्रयेन
गर्हं पुत्रे स्वागत्स्वायदाः कोणम् । तटीरं दारवा रजो दृष्टीऽमिजर्दः ॥

परिसंख्यालंकारः ।

परिसंख्या निपिध्यैकमेकस्मिन्वस्तुयन्त्रणम् ।

श्लेहक्षयः प्रदीपेषु न स्वान्तेषु नतभ्रुवाम् ॥ ११२ ॥

परिसंख्येति ॥ एकस्मिन्प्रकृते एकं किञ्चिद्वस्तु निपिध्य यन्नरं तस्यान्यत्र नियमनं परिसंख्या । परित्यज्य संख्यानं नियमनं परिसंख्येति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । श्लेहक्षयः तैलक्षयः प्रीतिक्षयश्चेति श्लिष्टरूपकं प्रदीपेष्वेव भवति । नतभ्रुवां कामिनीनां स्वान्तेषु चित्तेषु तु न भवति । अत्र श्लेहक्षयस्य प्रदीपेषु नियमनं मुन्दरीस्वान्तेषु तन्निपेधस्पष्टीकारार्थमिति लक्षणानुगमः । स यथा सायं प्रातर्वाशनमिति श्रुतावशनस्य सायंप्रातःकालयोर्नियमेन अन्यकाले तन्निवृत्तिरर्थलभ्या । 'परिसंख्या विधेः फलम्' इति भीमांसकाः । तथापि श्लेहक्षयस्य नियमादर्थलभ्योऽन्यत्र निपेधः स्पष्टप्रतिपत्तये निबद्ध इति परिसंख्याविधिसादृश्यान् परिसंख्यालंकाराभिधानम् । केचित्तु काव्यार्थापत्तिकाव्यलिङ्गयोरिव तात्रिकाभिमतविधिवैलक्षण्याय काव्यपदं पूरणीयमित्याहुः । मुखं व्यादाय स्वपितीत्यादिवन् नियमनोत्तरकालं निपेधेऽपि निपिध्येत्यत्र क्त्वाप्रत्ययः पूर्वभावस्य बुद्धौ स्थापितत्वान् । एवं च कुवलयानन्दे संगतानि मृगाक्षीणामिति श्लोके स्त्रीसंगतस्य क्षणिकत्वोक्तेर्विरुद्धेति चेन्न । तत्र हि श्लेहस्य विषयभेदविवक्षा नतु नाशविवक्षेति ॥ ११२ ॥

विकल्पालंकारः ।

विरोधे तुल्यबलयोर्विकल्पालंकारकृतिर्मता ।

सद्यः शिरांसि चापान्वा नमयन्तु महीभुजः ॥११३॥

विरोधे इति ॥ तुल्यबलयोः समप्राधान्ययोर्विरोधे वाध्यबाधकभावे मति विकल्पालंकारः । विकल्पनामालंकारः मता बुधः स्वीकृता । उदाहरणम् । महीभुजो नृपाः सद्यः शिरांसि नमयन्तु । चक्रवर्तिनो विजययात्रारम्भमात्रेण त्वा संधिं कुर्वन्त्वित्यर्थः । अथवा

१ 'निर्णाय मदिरां' दुरोदरवशो घसापद्भिलं
सदासि पिशितं हित न खलु येद् नैवाहितम् ।
अयं यतति धायति भ्रमति मूर्च्छति भ्यायति
प्रताम्यति पलायते प्रजपति स्फुरत्यश्नति ॥'

इति काव्यविहासे ।

चापान्कोदण्डान् 'अर्थर्थाः पुंसि च' इति पुंस्त्वम् । नमवन्तु नमते-
नाधिन्यान्कृत्वा रिप्रहं कुर्वन्तिवत्यर्थः । अत्र दूतवाक्ये मंधिविमहयो-
र्वाध्ययाधकत्वाद्दिरोधः । गम्यमानस्याप्यलंकृतिशब्दस्य पुनरुपादा-
नान् चागत्याभावेनालंकारः । यथा 'शृगालः काको वा स्पृशतु यदि
वा पाण्डुतनयः' इत्यादौ वाध्ययाधकभागे न चारुत्वहंतुः ॥ ११३ ॥

समुच्चयालंकारः ।

बहूनां युगपद्भावभाजां गुम्फः समुच्चयः ।

नश्यन्ति पश्चात्पश्यन्ति भ्रश्यन्ति च तत्र द्विपः ११४

बहूनामिति ॥ युगपद्भावभाजां युगपद्भयनं युगपद्भावः तद्भज-
नशीलानां बहूनामर्थानां गुम्फः संदर्भः समुच्चयः स्पष्टम् । उदाह-
रणम् । हे नृप, तत्र द्विपः नश्यन्ति पलायन्ते पश्चात्पश्यन्ति वृष्टे
निरीक्षन्ते । किंच भ्रश्यन्ति अधः पतन्ति । प्रामादिति भावः । अत्र
पौर्वापर्ये सत्यपि शतपत्रपत्रशतभेदन्यायेन युगपद्भावो बोध्यः ।
अत्रापि चागत्यानुवृत्तेः । हरिस्त्वां मां च रक्षत्वित्यत्र समुच्चयमात्रं
नान्तकारः ॥ ११४ ॥

अहंप्रथमिकाभाजामेककार्यान्वयोऽपि सः ।

कुलं रूपं वयो विद्या धनं च मदयत्वमुम् ॥ ११५ ॥

अहमिति ॥ अहं प्रथमो यस्यामित्यहंप्रथमिका । 'शेषाद्भिभाषा'
इति क. ममानान्त । यद्वा अहंप्रथमिकाशब्दस्य श्रीरस्वामिनोक्त-
न्युत्पत्तिर्षोधा । पूर्वप्रथमशब्दयोरभिप्रायिभ्याम् । तथाहि । अहं प्र-
थममिति सर्वे परं श्रुते मा अहंप्रथमिका । स्वार्थे कन् । मत्वर्थीयो
जा टन् । एते चाहंप्रथमिकाहंप्रथमिकानाम युगपदेककार्यकरणत्वग-
ता च कृत्वादीनामपेक्षितं शस्त्र समवतानि तन्नुन्यायामन्वययोग्यता-
या लक्षणता ना नन्तीति तयोक्तानामर्थानां परम्परोपमर्देनान्वय-
योग्यतानित्यर्थः । एवकार्यान्वय एवकियासकन्धोऽपि स समु-

- 'एत प्रत्यय गत्य जलधिपरिणे भूमिफलये
मर्दा भुक्ता मुक्ता निरयधि एत वायेमगिलम् ।
इदानीं शशाक समुचितपद् धीरशपने
शृगालः काको वा स्पृशतु यदि वा पाण्डुतनयः

वयः। उदाहरणम् । कुल गोत्रम् । 'कुल गोत्रे गणे गृहे' इति विभः ।
रूपे मौन्दर्य वयो यौवने तस्मैव मदहेतुत्वान् विद्या मुत्यादिः वने
वमु च अमुं भाग्यवन्तं मदयति मदमुन्मेकं करोतीति मदयति ।
'तत्करोति तदागष्टे' इति गिजन्गात्कर्त्तरि लटो रूपम् । अत्र कुल-
दीनां मन्त्रकपोतन्यायेन ममप्राप्तान्यं चादत्त्वोदयुः ॥ ११५ ॥

कारकदीपकप्रकारः ।

क्रमिकैकगतानां तु गुम्फः कारकदीपकम् ।

गच्छत्यागच्छति पुनः पान्थः पश्यति पृच्छति ११६

क्रमिकेति ॥ क्रमिकैकगतानां क्रमप्राप्तानामेकाग्रयानां च
पट्टनामर्थानां गुम्फो रचना कारकदीपकं कारकं कर्त्तृकर्मादि दीप
इव दीपकम् । अनेकोपकारकं यत्रेति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । पान्थः
गच्छति पुनरागच्छति पश्यति पृच्छति च किञ्चिदिति शेषः । अत्र
पान्थशब्दस्य कर्त्तृकारकस्यानेकक्रियान्वितत्वादीपकसादृश्यम् । अत्र
क्रियाणां यौगपद्यं न विवक्षितमिति ममुषयान्नेदः ॥ ११६ ॥

समाप्यलकारः ।

समाधिः कार्यसौकर्यं कारणान्तरसंनिधेः ।

उत्कण्ठिता च कुलटा जगामास्तं च भानुमान् ११७

समाधिरिति ॥ कारणान्तरसंनिधेः अन्यकारणसंनिध्यान्
कार्यसौकर्यं कार्योत्पत्तिलाभवं समाधिः सम्यगाधानमुत्पादनमिति
व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । च यदा कुलटा पांमुला उत्कण्ठा उत्सुकता
संजाता यस्या इत्युत्कण्ठिता । तारकादित्वादितच् । च तदा भानु-
मानस्तं जगाम । अत्रौत्सुक्यमात्रस्य पांमुलेप्सितसंपादकत्वेऽपि
सूर्यास्तोद्धसितवमोरूपकारणान्तरसंनिध्यात्सौकर्यं जातमिति लक्ष-
णानुगमः ॥ ११७ ॥

१ 'निद्राति स्नाति भुङ्क्ते चलति कचभराशोपयन्त्यन्तरास्ते
दीव्यत्यक्षैर्न चार्थं गदितुमयसरो भूय आयाहि याहि ।
इत्युद्गष्टैः प्रभूणामसकृदधिकृतैर्वारितान्द्वारि दीना-
स्पद्यास्मान्ये सरसिरुहृद्यामन्तरङ्गैरपाङ्गैः ॥'

प्रत्यनीकालकारः ।

प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः ।

जैत्रनेत्रानुगौ कर्णावुत्पलाभ्यामधः कृता ॥ ११८ ॥

प्रत्यनीकमिति ॥ बलवतः शत्रोः पक्षे सहायबले । 'पक्षः

श्विगरुसाध्यसहायबलभित्तिपु' इत्यमरः । पराक्रमः पराभवः ।
 इतिमिति यावन् । प्रत्यनीकं अनीकं इति प्रत्यनीकम् । विभक्त्यर्थे-
 व्ययीभावः । यद्वा अनीकं लक्ष्मीकृत्येति प्रत्यनीकम् । 'लक्षणेना-
 भ्रमती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । उदाहरणम् । उत्पलाभ्यां
 जमलाभ्यां जैत्रनेत्रानुगौ मापु यया तथा जयतः ते जैत्रणी । 'आ-
 स्त्रच्छीलतद्भर्मतत्साधुकारिणु' इति साधुकारिणि एव प्रत्ययः ।
 तृणी एव जैत्रे जैत्रे च ते नेत्रे च जैत्रनेत्रे तयोरनुगौ सर्वापव-
 र्तनौ सेवकौ चेति श्रिष्टरूपकम् । कर्णावधःकृता भारणाकान्ती
 तेरस्कृता चेति श्रिष्टरूपकेण लक्षणानुगमः । तेन चोत्पलयोर्विज-
 गीपुत्वारोपो व्यज्यते इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः । भेदान्तरं कुव-
 लानन्दे द्रष्टव्यम् ॥ ११८ ॥

काव्यार्थापरबलवारः ।

कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते ।

सै जितस्तयन्मुखेनेन्दुः का वार्ता मरसीरुहम् ॥११९॥

कैमुत्येनेति ॥ कैमुत्येन किमुतभावः कैमुत्यं तेन किमुतशब्द-
 प्रयोगेणेत्यर्थः । अर्थसंसिद्धिः व्यङ्ग्यार्थप्रतिपत्तिः । काव्यार्थापत्तिः

१ यत्र तापुर्वेलीयान् स्य जेदुमशयस्य तत्र तापशाधितदुर्दलस्य वित्रयः
 इति क्वचित् भवत्यवमलकारः ।

'अशक्तोऽयं तापस्तथ यदमतीन्द्रयविजये
 सुधाधामा धामप्रसररभसादेय सहसा ।
 सरोजानं जालु रफुटनदनुकारोति मतिनो
 निशायो सायाहायधि मलिनयार्येष सहसा ॥'

इति काव्यशिल्पम् ।

'अधुमर्तायः कुपितः स्वकीयमधुप्रपापघ्ननिर्मिलनेन ।
 विश्वं समाश्रम्य बलात्पुर्धातोः बलदुर्मदं ध्रुवमातनोति ॥'

१ 'अधरोऽयमधीतारया अधुजीयप्रभाहः ।
 भन्यजीयप्रभां हस्तं हर्तति किमद्वुतम् ॥'

उचिरिति ॥ सामान्यविशेषयोः बहुव्यापकाल्पव्यापकयोरर्थ-
योदकिः युगपदिति दोषः । अर्थान्तरन्यासः स्पष्टम् । उदाहरणम् ।
हनूमान् यथाङ्गः अर्घ्यं सागरमठरन् उद्धृष्टवान् । यातूनाम-
नेकार्थत्वान् । तथा हि । महात्मनामलौकिकानां दुष्करं किम्
न किंचिदित्यर्थः । अत्र प्रकृतार्थविशेषस्य समर्थनार्थं सामा-
न्यार्थोक्तिः । सामान्यविशेषत्वेनोक्तिरर्थान्तरन्यासः । हेतुहेतुमज्ञा-
वेनोक्तिः काव्यलिङ्गमिति निर्णयः कुवलयान्दे । कार्यकार-
णभावेनोक्तिस्तु काव्यलिङ्गेऽन्तर्भवति । अर्थान्तरन्यासे इति
केचिन् ॥ १२१ ॥

विशेषस्य सामान्येन समर्थनमुदाहृत्य सामान्यस्य विशेषेण सम-
र्थनमुदाहरति—

गुणवद्भस्तुसंसर्गाद्याति स्वल्पोऽपि गौरवम् ।

पुष्पमालानुपङ्गेण सूत्रं गिरमि धार्यते ॥ १२२ ॥

गुणवदिति ॥ गुणवद्भस्तुसंसर्गाद्यं गुणयुक्तपदार्थयोगान् स्व-
ल्पोऽपि पदार्थो गौरवं महत्त्वं याति । तथाहि । सूत्रं कापांसादि-
तन्तु पुष्पमालानुपङ्गेण कुमुमपर्द्धिमङ्गेन निर्गम धार्यते । शि-
शुकोऽत्र कण्ठपर । अत्र गन्धगुणयुक्तानां पुष्पाणामनुव-
ज्ञान सूत्रस्य लघुपदार्थस्य गौरवं भागवत्प्रमादगो वा ज्ञान इति
लक्षणानुगम । अत्र पुष्पाणां किं तन्नकत-मुशादि-सदृशवत्त्वमिति
केचिन् । तन्तुप्रथितत्वादित्यन्त्ये । समन्धशास्त्रि-शदिति तु कुश-
गुणशब्दो हि प्रत्येकारूपे त-तौ प्रसिद्धो ननु किं तन्नकादी । तथाच
केशल - 'गुणोऽप्रधाने रूपादी मौर्त्या सूत्रे उपोक्षे । स्वभे-
दन्वार्थिस-पादिविनादिनिर्वादिपु । इति ॥ १२२ ॥

१२२१११०० ।

यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्यरः ।

स न जित्ये महान्तो हि दुर्धराः सागरा इव ॥१२३॥

१ 'अन्तररक्षप्रभयस्य यस्य हिम न स्वाभाव्यविलोपि जातम् ।
पूको हि दोषो गुणमनिधाने निमज्जतीन्दो किरलेष्विषा'

यस्मिन्निति ॥ यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः क्रमेण भवन्ति
 स विकस्वरः । विकसन् साधु करोति विकस्वर इति व्युत्पत्तेः । 'कम्
 विकारो' इति धातोः साधुकारिणि करप् । शब्दविकारोऽर्थविचारश्च
 विक्रमान्तोनाभिमतः । ततश्च विकारविकारोऽलंकारः । उदाहरणम् ।
 स राजा परैर्न जिम्ये । द्वि यस्मान्महान्तो दुर्भयाः दुर्जया भवति ।
 क इव । सागरा इव । यथा महत्सागरसागरा दुर्भयाः । शचीमान-
 विधयार्थत्रयविन्यासः प्रकारान्तरमप्यक्षि कुपलपानन्दे । प्रार्था मी
 त्वथांगिरव्यासयोः संकरोऽयं न त्यलंकारान्तरं तस्यैव नामान्तरं
 वा ॥ १२३ ॥

प्रौढोक्त्यलंकारः ।

प्रौढोक्तिरुक्ताधाहेतोस्तुल्यप्रकल्पनम् ।

कथाः कलिन्दजातीरतमाललोममेषकाः ॥ १२४ ॥

प्रौढोक्तिरिति ॥ उक्ताधाहेतोः उक्ताधर्म्य प्रकृताधर्म्याहेतोः तुल्य-
 तुल्यप्रकल्पनं वर्णनीयकारणताभिधानं प्रौढोक्तिः । प्रौढानां धीमता-
 मुक्तिरिति व्युत्पत्तेः । विशिष्टकल्पनाशाश्रितो द्वि धीमताः । उदा-
 हरणम् । कृष्णस्य कथा केशा कलिन्दजातीरतमाललोममेषकाः ।
 कलिन्दजा कलिन्दपर्वतप्रमृता समुद्रा तस्यान्तीरे ये तमाललोमाः
 न इव मेषका इवामा । 'मेषको इवामभूमयो' इति केशवः । अत्र
 तस्यान्ता इवाम इव समुद्रातीरान्तत्वं तु न हेतुविरहेनोक्तम्
 इवामन्तम् इवाम इवाम अत्र इति वृत्तिर्मात्रम् तमाललोमेषके कृष्ण-
 मिते ॥ १२४ ॥ तमाल ॥ १२४

मन् १२४ ॥ १२४ ॥

सभावन यदीत्येभ्योऽप्युक्तोऽप्यस्य गिउपे ।

यदि गता भवत्तुका कविताः श्युमुंगास्त ॥ १२५ ॥

सभावनर्मिते ॥ मन् १२५ ॥ १२५ ॥

१२५ ॥ १२५ ॥ १२५ ॥

१२५ ॥ १२५ ॥ १२५ ॥

१२५ ॥ १२५ ॥ १२५ ॥

१२५ ॥ १२५ ॥ १२५ ॥

१२५ ॥ १२५ ॥ १२५ ॥

प्रतीतये यदीत्यं स्वादित्येवविष उदो वितर्कः संभायने स्पष्टम् ।
यदादिप्रयोगपूर्वकत्वाभिधानात्प्रतिष्यतिः । उदाहरणम् । हे देव,
यदि वचा शेषः सहस्रमुखो भवेन् शेषो वा वचा भवेन् तर्हि तेन
खर गुणाः कथिताः स्युः । अत्र यदादिप्रयोगपूर्वकवितर्केण गुणा-
नामगण्यत्वसिद्धिः ॥ १२५ ॥

मिथ्याप्यवतित्वलंकारः ।

किंचिन्मिथ्यात्वसिद्धार्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनम् ।

मिथ्याध्ययसितिर्येदयां वक्ष्येत्प्रयत्नं वहन् ॥ १२६ ॥

किंचिदिति ॥ एवमिन्मिथ्यात्वं किंचिन्मिथ्यात्वम् । पट्टीत-
त्युक्तयः । किमः सविभक्तिकाम् स्वार्थे विदिति निपातः प्रत्ययो वा ।
विदन्तस्य तत्पुरुषे पट्टया लुक् । तस्य गिद्धये इति सिद्धर्थं मि-
थ्यार्थान्तरकल्पनं मिथ्याभूतस्वार्थान्तरस्य कल्पनं मिथ्याभूतमध्य-
यमानं मिथ्याप्यवमिति रिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । यत्नं
गगनकुमुदमालां वहन् सन् वेदयां गणिकां वक्ष्येन् वशीशुभान् । अत्र
तत्पुष्पमालावहनोक्त्या वेदयावशीकरणस्य मिथ्यात्वसिद्धिः । य-
दादिप्रयोगाभावात् पूर्वभाक्तेः ॥ १२६ ॥

लङ्कितालंकारः ।

प्रस्तुते वष्येयाक्यार्थप्रतिषिष्यस्य पर्जनम् ।

लङ्कितं निर्गते नीरे गेतुमेषा चिर्षीर्षति ॥ १२७ ॥

‘अस्य शोणितनेः पार्थपरया तर्हीहताः संखयता
प्रज्ञाचक्षुष्येऽपमाणवधिरभाष्याः बिलाकीर्तयः ।
शीयन्ते स्वरमस्य कालयता ज्ञानेन वष्योद्वा
म्बुकानां प्रकारेण कुर्मस्मणीदुग्धोदधे रोषति ॥’

भाष्येति । पार्थपरया पार्थगतिकासिद्धिभक्त्या लङ्कितं वा उपलक्षिता प्रज्ञाचक्षुषा
वधिरभाष्याः ता वधिरभाष्याः भवेति वधीभव । कालयता कुर्मस्मणीदुग्धोदधे
लङ्कितेन कुर्मस्मणी वष्यते रोषति लीरे । मिथ्याप्यवतिनेऽस्मिन्नेदं इत्यन्वयः ।

१ ‘अ. गुर्यप्रभवो वंदा अ. वात्पविषया सतिः ।

तितीपुंहुंस्त्रां मोहादुपेमासि सामगम् ॥’

अत्रापि सिद्धेऽस्मिन्नेदं वदते । अस्यविषयता यदा गुर्येव वा तर्हि तदुपेमासि-
सिद्धिः प्रस्तुतात्तदादुपेमासिद्धिः सिद्धेऽस्मिन्नेदं वदते । तदुपेमासिद्धिः प्रस्तुतात्तदा-
दुपेमासिद्धिः सिद्धेऽस्मिन्नेदं वदते ।

प्रस्तुत इति ॥ प्रस्तुते प्रहृते वर्णो वर्णनीयो यो वाक्यार्थ-
मास्य प्रतिनिधिस्यः प्रतिनिधिभ्यस्य वर्णनं लक्षितं स्पष्टम् । उदाहरणम् ।
गया नायिका नीरे निगंते मति मेतुं पाटि विहीरति कर्तुमिच्छति ।
अत्र प्रहृता नायिका गम्या नायके गते मति तदानयनं कर्तुमिच्छ-
तीति वर्णनीयो वाक्यार्थः । तत्र प्रतिनिधिभूयार्थवर्णनाद्भ्रष्टानुगतिः ।
एवेति प्रस्तुतनिर्देशाद्रूपकानिर्देशगोक्तिप्रसृतितो भेदः ॥ १२७ ॥

प्रहर्षणं धारः ।

उत्कण्ठितार्थसंसिद्धिर्ना यत्नं प्रहर्षणम् ।

तामेव ध्यायते तस्मै निमृष्टा सैव दूतिका ॥ १२८ ॥

उत्कण्ठतेति ॥ यत्र प्रयामं विना उत्कण्ठितार्थसंसिद्धिः उ-
त्कण्ठितस्य संज्ञातोत्कण्ठस्वार्थिनः अर्थसंसिद्धिः कार्यनिष्पत्तिः प्रह-
र्षणं स्पष्टम् । उदाहरणम् । तामेव प्रियानुनयकुण्डलतयाभीक्षितामेव
दूतीं ध्यायते चिन्तयते तस्मै नायकाय । क्रियाप्रहणाच्चतुर्थी । तनु-
द्दिश्येत्यर्थः । सैव तदभीष्टैव दूतिका चेटिका निमृष्टा प्रहिता सा
मानिनी मां प्रत्यनुकूलं दूतीं कदा प्रेषयिष्यति इत्युत्कण्ठितस्य नाय-
कस्य यत्र विना देवाश्रायिकया सैव दूती प्रेषितेति लक्षणानुगमः ।
उत्कण्ठालक्षणं चोक्तं कुवलयानन्दे ॥ १२८ ॥

वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम् ।

दीपमुद्योतयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः ॥ १२९ ॥

१ 'मेघैर्मेदुरमम्बरं वनभुवः श्यामास्तमालदुमै-
र्नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय ।
इत्थं नन्दनिदेशतश्चलितयोः प्रत्यध्वकुञ्जद्रुमं
राधामाधवयोर्यजयन्ति यमुनाकूले रहः केलयः ॥'

अत्र राधामाधवयोः परस्परमुत्कण्ठितप्रसिद्धतर अत्र प्रत्यकारेण निबद्धमि-
त्यश्रोदाहरणे लक्षणानुगतिः ।

२ 'चातकस्त्रिचतुरः पयःकणान्याचते जलधरं पिपासया ।

सोऽपि पूरयति विश्वमम्मसा हन्त हन्त महतामुदारताम् ॥'

पश्येति शेषः ।

वाञ्छितादिति ॥ वाञ्छितादीप्सितादभिकार्थस्वाधिकगुण-
स्वार्थान्तरस्य संसिद्धिर्लाभश्च ग्रहर्पणम् । चकारखलेन प्रतीतावपि
पुनर्ग्रहणं चारुडरत्वार्थम् । उदाहरणम् । यावरीपं उद्योतयेत्तावद्-
विरभ्युदितः । अत्र दीपेच्छोरकलाभः । प्रभातो यत्नं विना जात इति
लक्षणानुगतिः ॥ १२९ ॥

यद्वादुपायसिद्धर्यात्साक्षात्लाभः फलस्य च ।

निध्यञ्जनौपधीमूलं खनतासादितो निधिः ॥ १३० ॥

यदादिति ॥ उपायसिद्धर्यात्कारणलाभनिमित्ताद्यज्ञान् गा-
ह्यात्फलस्य फार्यस्य लाभश्च ग्रहर्पणमिति संबध्यते । उदाहरणम् ।
निध्यञ्जनौपधीमूलं निधिवोधकमञ्जनं निध्यञ्जनं निध्यञ्जनार्थं
औपधी निध्यञ्जनौपधी । 'ओपध्यः फलपाकान्ताः' इति कोशान् ।
'कुट्टिकागदकिनः' इति औपन्तोऽपि औपधीशब्दोऽस्मि । दैमगु
'ओपधिः स्वादीपधीश्च फलपाकावसानिका' इत्याह । तस्याः मूलं खनता
विदारयता पुंसा निधिर्पुनर्भचयः आस्तादिनः प्रायः । 'निधितो मेव-
धिर्भेदाः पद्मशब्दादयो निधेः' इत्यमरः । अत्राञ्जनमंपादकमूलि-
फामहणाय भूमिं खनतस्तत्रैव निधेर्दैनं जावमिति लक्षणा-
नुगमः ॥ १३० ॥

विपादनालक्षणः ।

इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विपादनम् ।

दीपंमुद्योतयेद्यावन्निर्वाणस्त्वावदेव सः ॥ १३१ ॥

इष्यमाणेति ॥ इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्ति इष्यमाणदीप्सिता-
र्थान् विरुद्धो विपरीतो योऽर्थस्तस्य संप्राप्तिं सम्यग्लाभस्तु विपादनं
स्पष्टम् । उदाहरणम् । यावदीपमुद्योतयेन् श्रेहाप्येन प्रक्षोपयेन्
तावदेव प्रदीपो निर्वाणं नष्टः । 'निर्वाणो चाते' इति निष्ठानत्वम् ।
'निर्वाणं निर्हृतां मोक्षे विनाशे गजमञ्जने' इत्यमरः ॥ १३१ ॥

१ 'रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति गुप्त्रभातं
भाम्यानुदेष्पति हतिष्यति पट्टञ्जधीः ।
एतं विचिन्त्यति कोशगते द्विरेके
एत दृग्ग दृग्ग नलिनी गज उज्जहार ॥'

उल्लासालङ्कारः ।

एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि ।

अपि मां पावयेत्साध्वी स्नात्वेतीच्छति जाह्नवी १३२

एकस्येति ॥ एकस्य कस्यचिद्वस्तुनः गुणदोषाभ्यामुत्कर्षात्कर्षा-

भ्यां अन्यस्य वस्तुनो यदि तौ गुणदोषौ वर्ण्येते तदोल्लासः स्पष्टम् ।

यद्यपि गुणदोषाभ्यामित्यत्र साहित्यासंभवात् द्वन्द्वसमासो दुर्षदस-

थापि भिन्नानि लक्षणाणि युद्धिस्थानि कृत्वा साहित्यं समाधेयम् ।

उदाहरणम् । साध्वी 'सती साध्वी पतिप्रता' इत्यमरः । स्नात्वा मामपि

पावयेन् इति जाह्नवी नित्यमित्यच्छति । अत्र साध्व्याः पतिप्रता-

गुणेन जाह्नव्याः स गुणो वर्णित इति लक्षणानुगमः ॥ १३२ ॥

दोषेण दोषो यथा—

काठिन्यं कुचयोः सृष्टं घान्छन्त्यः पादपद्मयोः ।

निन्दन्ति विश्वधातारं त्वद्दाटीप्वरियोपितः ॥१३३॥

१ 'यदय रथमशोभादमेनांसो निर्पीडितः ।

एकः कृती तदङ्गेषु दोषमङ्गं भुयो भरः ॥'

। यत्र नाधिकामोन्दयगुणेन तदङ्गनिर्पीडितस्य भागस्य वृत्तितगुणो वर्णितः ।

२ यत्र कस्यचिद्वर्णनान्यस्य गुणो दोषेण दोषो गुणेन दोषो दोषेण गुणो वा वर्ण्येते स उल्लासः । उदाहरणानि ।

'लोकानन्दन चन्दनदुम सगरे मासिग्यने स्वीयतां

दुर्षदा कठिनैरग्नाद्दुर्षराक्रान्तमेतन्नम् ।

ने हान्यान्वतिपयं ज्ञानदहनभ्यालायतीं कुला

न स्वान्यथ कृत्वाति कथलमिद् सर्वं दहेषुर्पुनम् ॥'

। कुला परस्परमपयनानात्तदहनमकृतवरीयमवनताभ्यदोषो वर्णितः ।

'दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णतारै-

तूरीकृता कटिपरेण मदाग्धपुञ्जा ।

तर्भ्यथ मन्त्रयुगमग्हनहानिरंश

भृष्टाः पुनर्विकथयप्रथमे चरन्ति ॥'

। प्रथमस्य तद्व्यस्यगुणत मन्त्रयुगमन्त्रियेणो दोषेण वर्णितः ।

'आश्राम परिचुम्बित परि मुदुर्लीढं पुनर्धर्मिणं

स्यक्त वा मुयि नीरमेत मजगा तत्र धर्यां मा कथाः ।

हे मन्त्रयुग तर्भ्येदेव कृत्वात् यज्ञानेलापदा-

दन्त नान्विद्यारण्यमन्त्रिणा कूर्णीकृतं जाश्मना ॥'

। मन्त्रयुग कथं तर्भ्येण मन्त्रयुगं कूर्णीकृतं पुनर्धर्मिणः ।

काठिन्यमिति ॥ कुचयोः मृष्टं काठिन्यं पलायनकाले पाद-
पद्मयोर्वाञ्छन्त्योऽरियोपितः निहन्वैरिपनिवाः त्वद्वाटीषु धारामि-
गृन्तीति धाट्यः । षृषोदरादित्वात्साधुः । वाजिवाहिन्यः वास्त्रागवासु
विश्वघातारं प्रक्षानं निन्दन्ति । मर्खवधात्रातवैधव्यानामस्माकं व्यर्थ
कुचकाठिन्यं सृष्टवन्तं पलायनोपयोगिपादतलकाठिन्यं चामृष्टव-
न्तमचतुरं विघातारं धिगिति दुःसाद्गृह्यन्तीत्यर्थः । अत्र कुचका-
ठिन्यव्यर्थत्वदोषेण विघातुर्निन्दादोषो वर्णितः ॥ १३३ ॥

गुणेन दोषो यथा—

तदभाग्यं धनस्यैव यन्नाश्रयति सज्जनम् ।

लाभोऽयमेव भूपालसेवकानां न चेद्दूधः ॥ १३४ ॥

तदिति ॥ तन् धनस्यैव अभाग्यं भाग्यहीनत्वम् । तत्किमित्यत
आह । यद्यस्मात्सज्जनं साधुम् । 'साधुसभ्यार्यमज्जनाः' इत्यमरः ।
नाश्रयति न भवेत्ते । अत्र सज्जनस्य सेव्यत्वगुणेन धनस्याभाग्यत्व-
दोषो वर्णितः । दोषेण गुणो यथा—चेद्यदि भूपालमेवकानां वधो
न भवेत्तर्हि धनप्राप्तिं विनाप्ययमेव जीवनरूप एव लाभः । अत्र
राक्षः क्रौर्यदोषेण सेवकानां वधाभावो गुणत्वेन वर्णितः । केचित्तु हे
भूपालेति संबोध्य राजानं प्रति सेवकस्यैवमुक्तिरित्याहुस्तत्र । सेव-
कस्यैवंविधप्रागल्भ्यानौचित्यात् ॥ १३४ ॥

अवज्ञातराग ।

ताभ्यां तां यदि न स्यातामवज्ञातंकृतिस्तु सा ।

स्वल्पमेवाम्बु लभते प्रस्थं प्राप्यापि सागरम् ।

मीलन्ति यदि पद्मानि का हानिरमृतद्युतेः ॥ १३५ ॥

१ 'मदुक्तिद्येदन्तर्मदपति सुधीभूय सुधियः
किमस्या नाम स्वावलसपुण्यानादरभरैः ।
यथा यूनस्तद्वत्परमरमर्षीयापि रमणी
कुमाराणामन्तःकरणहरणं नैव कुर्वते ॥'

मदुक्तिरिति । ममोक्तिः । क्वचित्ता सुधियोऽन्ना करण सुधीभूयामृतीभूय येन्नदपति
तोषयति तदास्या मदुक्ते रणानी नीरतानी इत्याणामन्तःकरणैः इति नाम स्यात्

ताभ्यामिति ॥ यदि ताभ्यां गुणदोषाभ्यां तौ गुणदोषौ न स्यातां तर्हि सा अवज्ञालंकृतिः । अत्र गम्यमानोऽप्यलंकृतिशब्दश्च-
मत्काराल्पत्वेऽपि बाधाभावद्योतनार्थः । उदाहरणम् । गुणेन गुणा-
भावो यथा । प्रस्थं प्रस्थपरिमितजलपात्रं सागरं वारिधिं प्राप्यापि
स्वल्पमेवाम्बु सलिलं लभते । अत्र सागरस्य महत्त्वगुणेन प्रस्थस्या-
धिकजललाभगुणाभावो वर्णितः । दोषे दोषाभावो यथा—मील-
न्तीति ॥ यदि चन्द्रोदये पद्मानि मीलन्ति संकुचन्ति तर्हि अमृत-
द्युतेः मुधांशोः का हानिः । अत्र पद्मानिमीलनदोषेण चन्द्रस्य
हानिरूपदोषाभावो वर्णितः । मुधांशुत्वगुणवलेन पद्मद्वेपरूपदोषस्य
तिरस्कारान् पदपदी ॥ १३५ ॥

अनुज्ञालकारः ।

दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात् ।

विषेदः सन्तु नः शश्वद्यासु संकीर्त्यते हरिः ॥१३६॥

नकिंचिदित्यर्थः । क्वचिदलसेति पाठः । परमरमणीयापि रमणी स्त्री यूनस्तद्व्यत्य
यथान्तःकरण मदयति न तथा बालाना तद्वदित्यन्वयः ।

‘त्वं चेत्संचरसे वृषेण लघुता कानाम दिग्दन्तिनां
व्यालैः कङ्कणभूपणानि कुरुपे हानिर्न हेङ्गामपि ।
मूर्धानं कुरुपे जलांशुमयशः किं नाम लोकत्रयी-
र्दापस्याम्बुजयान्धवस्य जगतामीशोऽसि किं भूमहे ॥’

ल चेदिति शिव प्रति कस्यापि कर्पेरुक्तिः । जलांशु चन्द्र पक्षे जलांशुम् । शम्भुज-
यान्धव मूर्ध् । अन्यत्साष्टम् । अत्रापि कवित्तरमणीगुणाभ्यामसुराबालहृदयोपलस-
पगुणाभावो वर्णितः । द्वितीये परमेश्वरानन्वीकारदोषेण दिग्गजादीनां लघुतादिदो-
षाभावो वर्णितः । इत्यवहालकारः ।

१ ‘प्रत्येय जीर्णतां यातु यत्प्रयोपठनं कथे ।

नरः प्रत्युपकारार्थी विपत्तिमभिक्रांशति ॥’

इय हनूमन्तं प्रति राघवस्योक्तिः । अत्र प्रत्युपकाराभावो दोषः तदभ्युपगमहेतु-
गुणो विपत्त्याकाङ्क्षाया अप्रगतिः या च व्यतीरेकमुपप्रयुक्तेन मानान्येन विशेषग-
मयन्तरेणार्थान्तरन्यासेन दर्शिता । यथा वा—

‘भजेम भयदन्तिकं प्रकृतिमेत्य वैशाचिकी

किमित्यमरमंपदं प्रमथनाथ नाथामहे ।

भयद्भयनदेहलीपशूलनुण्डदण्डाहति-

बुट्टमुकृष्टकोटिमिमेघयदादिभिर्भूयते ॥’

दोषस्येति ॥ दोषस्वाभियस्मप्यभ्यर्थना अनुष्ठानामालङ्कृतिः ।
दोषाभ्यर्थनायां हेतुमाह । तत्रैव दोषे एव गुणदर्शनान् । गुणकल्प-
नादित्यर्थः । उदाहरणम् । नोऽस्माकं भक्तानां शश्वश्रित्यं विपद्ः
सन्तु । यामु विपत्सु हरिर्विष्णुः संकीर्त्यते । अत्र विपदोपप्रार्थना
हरिकीर्तनगुणानुगुणत्वादिति लक्षणसंगतिः ॥ १३६ ॥

लेशालंकारः ।

लेशः स्यादोपगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम् ।

अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु ।

शुक पञ्जरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलम् ॥ १३७ ॥

लेश इति ॥ दोषगुणयोः अमत्तमदर्थयोः गुणदोषत्वकल्पनं दो-
षस्य गुणत्वकल्पनं गुणस्य च दोषत्वकल्पनमित्यर्थः । लेशोऽलंकारः
स्यात् । लेशः कल्पनालेशोऽन्त्यस्मिन्निति लेशः । रूपकादिष्विव सो-
पपत्तिकल्पनाभावाद्देशत्वम् । उदाहरणम् । हन्तेति खेदे । अखि-
लेषु सर्वेषु विहङ्गेषु पक्षिषु स्वच्छन्दचारिषु स्वच्छाविदारिषु सत्सु हे-
शुक, ते तत्र पञ्जरबन्धः पञ्जरारोपणरूपो बन्धः मधुराणां प्रियाणां
गिरां घासां फलम् । अत्र सर्वपक्षिणामवागिमत्वदोषो गुणत्वेन शु-
कस्य वागिमत्वगुणो दोषत्वेन च वर्णितः । अप्रस्तुतप्रशंसाप्यत्र
न भवति ॥ १३७ ॥

सुशान्कारः ।

सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः ।

नितम्बगुर्वी तरुणी दग्गुमविपुला च सा ॥ १३८ ॥

सूच्यार्थेति ॥ प्रकृतार्थपरैः प्रस्तुतार्थप्रतिपादकैः पदैः सूच्य-

१ दोषस्य गुणत्वकल्पनं गुणस्य दोषत्वकल्पनं च लेशः ।

२ 'सन्तः सश्रितोदयस्यमनिनः प्रादुर्भयवश्रणाः
सर्वेषु अनापवादशक्तिना जीयन्ति दुःख सदा ।
अप्युराप्रमति- हतेन न सदा नैवातता व्याकुलो
सुखायुतःपिषेकःस्यदृश्यो धम्बो जनः प्राकृतः ॥'
३ 'अग्निनी यस्तु भूष मग्निरे मग्निरे यस्तु ते पुनर्यसु
रेपनीपतिवनिष्टसेपया कृत्तिवतनतयविश्रमो अच ॥'

भ्रमूचनं व्यङ्ग्यार्णवोचनं मुद्रा मुद्रणम् । प्रच्छायां अप्रच्छायांनिवे-
शनं मुद्रेति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । मा तद्वती पुनतिः नितम्ब-
गुर्वी नितम्बयोर्गुर्वी पीननितम्बेभ्यः । दृग्गुम्भगिपुत्रा च विशाङ्क-
नयनपुगन्धेभ्यः । अप्र प्रभ्युत्तार्यपरे दृग्गुम्भगिपुत्राशब्दे छेदनादु-
द्वृष्टन्दोविशेषाभिधानं सूच्यते । अस्य श्लोकस्य तद्विषयत्वम् ।
एवं हलायुधकृतायां छन्दःशास्त्रगृहो सर्वच्छन्दोनामानि सूचितानि ।
विष्णुभक्तिकल्पलतायां च विधिचारादिनामानि सूचितानि । तत्र
मुद्रानामैवालंकारः ॥ १३८ ॥

रत्नावलीकारः ।

क्रमिकाप्रकृतार्थानां न्यामं रत्नावलीं विदुः ।

चतुरास्यः पतिलक्ष्म्याः सर्वज्ञस्त्वं महीपते ॥ १३९ ॥

क्रमिकेति ॥ क्रमिकाप्रकृतार्थानां क्रमं प्राप्नानामप्रस्तुतवभूतां
न्यामं निवेशनं रत्नावलीं विदुः । कथयन्तीत्यर्थः । गौणोऽयं रत्नावली-
शब्दः । यथा रत्नपङ्क्तिः सुवर्णे रचिता भवति तथा प्रस्तुतार्थपङ्क्तिः
प्रस्तुतवाक्ये निवेशिता यत्र भवतीति सादृश्यानुगमान् । उदाह-
रणम् । हे महीपते, त्वं चतुरास्यः सुन्दरवदन चतुर्भुवश्चेति श्लिष्ट-
रूपकम् । लक्ष्म्याः पतिः सपत्तिशाली रमापतिश्चेति श्लिष्टरूपकम् ।
सर्वज्ञः सर्वविच्छंकरश्चेति श्लिष्टरूपकम् । 'सर्वज्ञस्त्रिपुरान्तकस्त्रिनयनः'
इति हलायुधः । अत्र प्रकृते राज्ञि प्रसिद्धक्रमाणा ब्रह्मादीनामारोपः
मुद्रालंकारं सूच्यार्थस्य प्रकृतान्वयो नास्ति इह सोऽस्तीति भव ॥ १३९ ॥

तदुपाख्यानम् ।

तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यर्दीयगुणग्रहः ।

पद्मरागायते नामार्माक्तिकं तेऽधरत्विषा ॥ १४० ॥

१ 'रत्याप्तप्रियलाञ्छने कठिनतायासे रसालिङ्घिते

प्रह्लादैकरसे क्रमादुपचिते भूभृद्दुस्त्वापहे ।

कोकरूपधिनि भोगभाजि जनितानङ्गे खलीनोन्मुखे

भानि श्रीरमणावतारदशकं बाले भवत्याः स्तने ॥'

जनितानङ्गे जनित अनङ्ग अङ्गरहित मीनादि येन तस्मिन् । इत्यनेन गंदा-
वतारं सूचितम् ।

२ 'वीर त्वद्रिपुरमणी परिधातुं पद्मवानि संस्पृश्य ।

न हरति वनमुचि निजकरहयचिखचितानि पाण्डुपत्रधिया ॥'

तद्गुण इति ॥ स्वगुणत्यागान् स्ववर्णपरिहारेण अन्यदीयगुण-
महः परकीयवर्णमहणं तद्गुणः नः । परकीयगुणो यमिमिति व्यु-
त्पत्तेः । अत्र गुणशब्दो वर्णवाची कोशस्तु प्रागुक्तः । उदाहरणम् ।
हे प्रिय, ते एव नामामौक्तिकं नासाभरणं मौक्तिकमिति मध्यमप-
दलोपी समासः । अपरत्विया अधरोष्ठकान्त्या पद्यरागायते कुरुवि-
न्दायते । 'कर्तुः क्यच्' इत्याचारे क्यच् प्रत्ययः । अत्र मौक्तिकस्य
शुद्धगुणत्यागेनाधरशोभवर्णमहणान् तद्गुणः । अत्र गृह्यमाणगुण-
स्योत्कृष्टत्वमर्थमिदमिति नोक्तम् ॥ १४० ॥

पूर्वरूपालंकारः ।

पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतम् ।

हरकण्ठांशुलिप्तोऽपि शेषस्त्वद्यशसा सितः ॥ १४१ ॥

पुनरिति ॥ पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः स्वगुणस्य परेण तिरोहितस्य
पुनः संप्राप्तिः पूर्वरूपम् । पूर्वं प्राचीनं रूपं यमिमिति व्युत्पत्तेः ।
उदाहरणमुदाहरणम् । हरकण्ठांशुलिप्तोऽपि हरकण्ठांशुभिर्नीलवर्णै-

वीरेति । हे शीत, त्वदधिकमिनी वनभुवि परिधानं कर्तुं पक्वानि करेण संस्पृश्य
वात्तुपत्रबुद्ध्या न हरति न गृह्णाति । इतिहासः । निजकण्ठाणां नयानां रज्या
भेदकान्त्या स्वचित्तानि व्याप्तानि-वर्ष ।

१ 'विभिन्नवर्णां गण्डाप्रजेन सूर्यस्य रज्याः परितः स्फुरन्त्या ।
सूर्यः पुनर्यत्र रज्या रज्ज् स्वामानिन्यिरे घटाकर्षाग्नीलिः ॥'
विभिन्नैति । सायं रज्ज्कण्ठांशुलिप्तोऽपि । गण्डाप्रजेनारणन विभिन्नवर्णां विभिन्न
वर्णां सूर्यस्य रज्या अथा रज्ज् । गण्डाकर्षाग्नीलिः । रज्ज् परितः स्फुरन्त्या रज्या
स्या रज्ज् नीलपुनिमानिन्यिरे आनीलव- । रज्या विभिन्नवर्णा हात वा-वय ।

इति स्वहिमिगदुल यदिति प्रविभ्रगण्डमंज्ञे-
रन्त कश्चिर्निर्मात्रेणन्मलिधरेरभ्यामिता भूमयः ।
आप्तान्तं महिर्वाभिनेय दायन स्पष्टिद्विषां मन्दिरे
राजन्तैव चिरन्तनप्रणयिनीं नून्येऽपि राज्यस्थितिः ॥'

इति । हे राजन्, तव विदुषां मन्दिरे राज्येऽपि विरन्तः । राजदो रज्या-
निव राज्यस्य स्थितिर्मयोदतनीति हेतुः । यतो इति स्वहिमिगण्डकण्डवपुमिरेव
स्वप्रधारिभिरात् । इतिरपि भूमयः महर्षिभिरात् । इतिरपि । अन्तःपुरभूमय-
विलम्बमस्तिधार्मिनि कश्चिर्निर्मात्रेण मन्दिरेव मन्दिरेऽपि । एतन् तस्य इति-
नीधी राजकण्ठांशुलिप्तोऽपि महिर्वाभिनेयः ।

लिप्तोऽपि श्यामीकृतोऽपीत्यर्थः । शेषः फणिराजः त्यद्यशसा मुनेन पुनः सितो जातः । अमूर्तस्मापि यशसः सितत्वं कवयो वर्णयन्ति । तथाच वाग्भट्टः । अप्यदृश्यां सितां कीर्तिमकीर्तिं च ततोऽन्यथा इति । निषधीयादिति शेषः ॥ १४१ ॥

पूर्वायस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति घस्तुनि ।

दीपे निर्वापितेऽप्यासीत्काशीरदोर्महन्महः ॥ १४२ ॥

पूर्वेति ॥ वस्तुनि वर्ण्यमानपदार्थे विकृते विकारं प्राप्ते सति । विकारो द्विविधः । नाशो रूपान्तरापत्तिश्च, पूर्वावस्थानुवृत्तिः पूर्वावस्थाप्राप्तिश्च । यशब्देन पूर्वरूपमाहृत्यते । नृपमाद्यनि दीपे निर्वापितेऽपि शमितेऽपि सुरतद्ध्येति शेषः । काशीरमै रशनामग्निभिः महदधिकं महन्नेत्र आसीत् । अत्र दीपनेत्रोविकारेऽपि रत्ननेत्राणां मद्यनः पूर्वावस्थानुवृत्तिं विशेषालंकारे प्रकृतवस्तुनः स्थानान्तरावस्थानवर्णनम् । इह तु वस्तवन्तरेण तत्कार्यमिद्विवर्णनमिति भेदः १४२

अनङ्गुणान्तरात् ।

संगतान्यगुणानङ्गीकारमाहुरतद्गुणम् ।

चिरं गगिणि मद्यिसे निहितोऽपि न रज्यमे ॥ १४३ ॥

संगनेति ॥ संगतान्यगुणानङ्गीकारं संगतस्य मीडितस्मादप्यस्यो गुणस्त्वस्थानङ्गीकारमप्यस्यमत्तद्गुणमाह । अङ्गुणविमलद्वयार्थित्यर्थः । अत्राह गगिणि । न नाव चिरं चिरकाले गगिणि प्रेमयुक्ते मित्रपुत्रादिगणायुक्ते चान्तरात् १४३ १४४ । मद्यिसे मद्य हृदये निहितो निवेष्टितो नास्ति न रज्यमेत्यस्य रज्यो न भवति । रज्येः कार्यकर्तृदि

• कण्ठहासोप विदग्धनि मदे. विद्विष्टे दिग्गजानां
 केरिभ्रंश्या नवनक्षत्रेऽप्य इवानि प्रमादौ ।
 यद्यप्येता हिमचरचण्डिभर्तृन्मिथी मे
 दौर्दौर्दुःखं अनुभवं नवनि धीवृत्तिर विनीतुः ॥

काव्ये ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥

लट् । 'रज्यसि' इति पाठे रश्चिद्वैवादिर्कोऽकर्मकः । अत्र रागिणि चेतसि निहितस्य रागाभाषवर्णनमठट्टुणः विशेषोक्तिसंकीर्णोऽयम् ॥ १४३ ॥
अनुगुणालंकारः ।

प्राक्सिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसंनिधेः ।

नीलोत्पलानि दधते कटाक्षरतिनीलताम् ॥ १४४ ॥

प्रागिति ॥ परसंनिधेरन्यसांनिध्यात् प्राक्सिद्धस्य पूर्वमेव स्वतः-
सिद्धस्य स्वगुणस्योत्कर्षोऽनुगुणः । गुणमुपकारमनुगच्छतीत्यनुगुण
इति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । नीलोत्पलानि इन्दीवराणि कटाक्षेः
कटानि वक्राणि अक्षीणि अबलोकनानि कटाक्षाः वक्रप्रेक्षणानि तैः
अतिनीलतां नेत्रमहसा नीलत्वमत्वं दधते । अत्र कर्णोत्पलानां परसां-
निध्यात्स्वतःसिद्धगुणोत्कर्षो वर्णितः । समाध्यलंकारे च परसां-
निध्याद्भाटिति कायोत्पत्तिरिति ततो भेदः ॥ १४४ ॥

मीलनालंकारः ।

मीलितं यदि सादृश्याद्भेद एव न लक्ष्यते ।

रसो नालक्षि लाक्षायार्चरणे सहजारुणे ॥ १४५ ॥

मीलितमिति ॥ यदि सादृश्याद्भेदो द्वित्वमेव न
लक्ष्यते तर्हि मीलितम् । नपुंसके भावे क्तः । उदाहरणम् । सहजा-
रुणे चरणे पादतले लाक्षायार्चणे रसो यावको नालक्षि भिन्नतया न
ज्ञातः ॥ १४५ ॥

सामान्यालंकारः ।

सामान्यं यदि सादृश्याद्विशेषो नोपलक्ष्यते ।

पद्माकरप्रविष्टानां मुखं नालक्षि सुश्रुवाम् ॥ १४६ ॥

१ 'कपित्थिषि च कापिशायनमद्मस्तो कृश्रिबेन संदष्टः ।

भविष्य पिशाचप्रस्तः किं भ्रूमे विहृतं तस्य ॥'

अत्र कपित्थग्राह्या लत सिद्धरेवृत्तस्य मयमेवादिभिरुत्कर्षः ।

२ 'लिङ्गमशिष्य लोकाध्यवर्थाविरस्य' इति श्लोके ।

३ मल्लिकामाल्यभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्द्रनाः ।

क्षीमयस्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिरारिकाः ॥'

अत्रोदाहरणे चन्द्रिकाभिरारिकानां धवत्प्रगुणकाम्याद्भेदोपलक्षणः ।

४ 'रजस्तम्भेषु संक्रान्तप्रतिबिम्बशानैर्धृतः ।

स्रष्टेध्वरः सभामभ्ये न ज्ञातो बालिगुनुना ॥'

मीलितालंकारे एकेनापि परसंनिधिसहकारव्यभिचारस्य दोषर विदने । स-
मान्यालंकारे न भिन्नसहकारभावेऽपि व्यावर्तकविद्येयो मोलकश्चन इति भेदः

किञ्चिदिति ॥ किञ्चिदाहृतसहितं किञ्चिच्च तदाहृतं चेति क-
र्मपारयः । तेन सहितं युक्तमुत्तरं गूढोत्तरं स्वात् स्पष्टम् । उदाह-
रणम् । हे पान्थ पथिक, यत्रासौ वेवसी यत्र इयं सरिन् सुवरा
सुखेन सीयैवेऽसौ सुवरा । ईषुरित्वादिना कर्मणि सङ्प्रत्ययः ।
अत्र सरिदापत्तीर्थं पृच्छन्तं पान्थं प्रति वेवसीकुत्रे संकेतस्थानमाव-
योरित्याभिप्रायेणोत्तरमिति लक्षणात्तु गतिः । अत्र ध्वनित्वेऽप्यलंका-
रत्वे न दीयते इति प्राञ्चः ॥ १४८ ॥

चित्रोत्तरालंकारः ।

प्रश्नोत्तरान्तराभिन्नमुत्तरं चित्रमुत्तरम् ।

के दारपोषणरताः के खेदाः किं चलं वयः ॥१४९॥

प्रश्नेति ॥ प्रश्नोत्तरान्तराभिन्नं प्रश्नश्च उत्तरान्तरं चेति इन्द्रः
ताम्यामभिन्नं यदुत्तरं तच्चित्रमुत्तरं चित्रोत्तरमित्यर्थः । यद्यप्यत्र
वाक्येन संज्ञानवगमात्मभासो युक्तस्तथापि सुरं द्विषन्नित्यादौ
कश्चिदसमासेऽपि संज्ञात्वमस्तीति न दोषः । तच्च द्विविधं प्रभाभिन्न-
मुत्तरान्तराभिन्नं चेति । आद्यं यथा । दारपोषणरताः पत्नीपोषण-
रतपराः के इति प्रश्नः । केदारपोषणरताः क्षेत्रपालनतपरा इत्युत्तरं ।
तच्च प्रभाभिन्नं चित्रोत्तरम् । द्वितीयं यथा । खेदाः खगाः के इत्येकः
प्रश्नः । चलं छोटं किमिति द्वितीयं प्रश्नः । इयोरप्युत्तरं वयः पक्षिणः
विशब्दस्य जसि रूपम् । किं च । वयो वास्त्यादि । वयः पक्षिणि
'वाल्यादावपि' इत्यमरः । भेदद्वयं शेषमर्कीर्णम् ॥ १४९ ॥

सूक्ष्मालंकारः ।

सूक्ष्मं पराशयाभिज्ञेतरमाकृतचेष्टितम् ।

मेयि पश्यति सा केशः मीमन्तमणिमाकृणोत् १५०

सूक्ष्ममिति ॥ पराशयाभिज्ञेतरमाकृतचेष्टितं पराशयाभिज्ञं
परभाववेदी य इतरोऽन्यस्तस्य यन् माकृतचेष्टितं साभिप्रायक्रिया-

'प्रामेऽस्तिन्प्रन्तरप्राये न किञ्चिन्पान्थं विद्यते ।

पयोधगोत्रनि हृष्टा वस्तुमिच्छसि वेक्षस ॥'

आस्तरणादिदमवदमानं पान्थं वस्तुमिच्छसिम् । अनांशे तु रन्नुच्छिच्छसि
चेदम् ।

१ 'संकेतकालमनेस विष्टं ज्ञान्धा विद्ग्धया ।

भासीचेत्रापिताकृतं त्रीलापद्यं निर्माहितम् ॥

परागैः भवनवाटिकारजोभिः । 'परागः पुष्परजसि धूलिप्रानीययोर-
पि' इति विश्वः । धूमरा मडिना अस्मि पश्य । वाक्पापैः कर्म । 'प-
श्यानयथाङ्गि विभाति गङ्गा' इतिवन् । अत्र भूमौ जारोपमोगजन्य-
धूसरस्य परागस्पर्शोद्भुतकल्पीयया स्वमर्मगोपनं कृतम् ॥ १५३ ॥

गूढोक्तवर्णनः ।

गूढोक्तिरन्योद्देश्यं चेद्यदन्यं प्रति कथ्यते ।

कृपापेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः ॥ १५३ ॥

गूढोक्तिरिति ॥ चेद्यदि अन्योद्देश्यं अन्यं प्रति वक्तुं योग्यं यत्
वाक्यं तत् अन्यं तद्विषयं प्रति कथ्यते तर्हि गूढोक्तिः । 'स्पष्टम् ।
उदाहरणम् । हे वृष बलीवर्दं, कामुक चेति श्लिष्टरूपकम् । परक्षेत्र-
दन्यकेदाद्यन् अन्यदारेभ्योमेति श्लिष्टरूपकम् । अपेहि दूरं गच्छ ।
क्षेत्ररक्षकः क्षेत्रपतिः आयाति । अत्र परदारासक्तं कामुकं प्रति
वक्तव्यं वाक्यं परक्षेत्रप्रविष्टं वृषममुरिरयोक्तं प्रागुतादुरे श्रेयं विना-
प्यन्यायप्रतीतिः । अत्र तु श्रेयमहिमेति ततो भेदः ॥ १५३ ॥

विज्ञोक्तवर्णनः ।

विज्ञोक्तिः श्लिष्टगुप्तं कविनाविष्कृतं यदि ।

कृपापेहि परक्षेत्रादिति वक्तिः समूचनम् ॥ १५४ ॥

विज्ञोक्तिरिति ॥ यदि श्लिष्टगुप्तम् । श्लिष्टं च तदुक्तं चेति
कर्मधारयः आताडुल्लिखन् । वस्तु कविना आविष्कृतं वाक्ये त्रि-
पदं भवति तर्हि विज्ञोक्तिः । विज्ञस्य प्रकाशितस्वार्थस्योक्ति-
रिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । हे वृष बलीवर्दं, हे सुरयेति श्लिष्टरू-
पकम् 'परक्षेत्रान् पराधनान् परक्षियामेति श्लिष्टरूपकम् । अपेहि

१ 'नाथो मे विपदि गतो न गणयस्वेषा सपत्नी पुन-
स्त्वपराया मामिह पुष्पिर्जानि गुरवः प्राप्ता एहाभ्यन्तरम् ।
राप्यामात्रतदायिर्ना परिजनः धान्तो न मां सेवते
स्वामिभ्रातृमलान्दनीय रजनी लक्ष्मीपते एत माम् ॥'

आगमेन धरेन लालनीय लुप्त, पक्षे आगमेनापमनेन लालनीय खेकनीय ।
अत्र लक्ष्मीपतिनाथो जगत्पालमर्न प्रार्थयमानादासत्तत्प्रादुर्भाव इत्यर्थे प्रति
अश्लोकात् प्रसङ्गम् ।

१ 'एष्टया केदाय गोपरागहृतया किंचिन्न दष्टं मया
तेनेह स्वनितासि नाथ पतिर्ना किं नाम लालयस्वते ।
एकस्य विपद्ये तु विप्रयत्नया तस्यां बलात् गनि-
नीयैव तदितः तलेदामयताग्नौष्ठं हरिर्वधिरम् ॥

दूरं गच्छेति ससूषनं यथा तथा षक्तिः । क्वचित्कश्चिदिति शेषः ।
सूषनं वेत्थं, परक्षेत्रे सस्यानि चरतो बलीवर्दस्य शिक्षामिदं पर-
निवासकमिदं प्रसोपदेशः क्रियते इति व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशनात् मन्त्र-
महाव्यमेतन् ॥ १५४ ॥

शुक्लयजुर्वेदः ।

युक्तिः परातिसंधानं क्रियया मर्मगुप्तये ।

त्यामालिसन्ती दृष्टान्यां धनुः पौष्पं करेऽलित् १५५

युक्तिरिति ॥ मर्मगुप्तये मर्मसादृशस्य गोप्यार्थस्य गुप्तये गो-
पनाय क्रियया श्रेष्ठया परातिसंधानं परस्य वचनं युक्तिः । गुप्तये-
ऽसौ युक्तिरिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । हे सत्ये, सा त्वां भावि-
यन्ती विप्रयन्ती अन्यां स्वमालीभिर्नां कांविदृष्टा करे विप्रस्य
पाणौ पौष्पं धनुः अलितम् । अत्र विप्रितस्य पुंसः पाणौ स्मरधि-
हपुष्पपापात्रलेखनक्रियया कामो मया विप्रित इति परवचनं कृते
नेन वर्णनीयस्य कामसादृश्यं ध्वस्यते ॥ १५५ ॥

शुक्लयजुर्वेदः ।

लोकप्रवादानुकृतिर्लोक्योक्तिरिति कथ्यते ।

सहस्य कतिचिन्मासान्मीलयित्वा विद्योषने ॥ १५६ ॥

लोक्येति ॥ लोकप्रवादानुकृतिः लोक्ये यः प्रवादः प्रतिशो वादः
प्रवादः । 'शुभानिवाद्य' इति समासः तस्यानुकृतिरनुवादनम् । प्रवाद-
नुमादिवाचकमित्यर्थः । लोक्योक्तिः लोक्यानुक्तिः प्रवाद इति व्यु-
त्पत्तेः । इति नाम्ना कथ्यते मन्त्रये । उदाहरणम् । विद्योषने नेत्रं मी-
लयित्वा कतिचिन्मासान्मीलयित्वा स्वरां मा कुत । अत्र नेत्रमिमीलनपूर्व-
मन्त्रोक्त्योक्तप्रवादानुमादिगी दीर्घवाक्यं नेत्रमिमीलने न वर्तयति ।
एव एव मन्त्रयित्वा त्रिपुरीयाः प्रावति ज्ञेयम् ॥ १५६ ॥

शुक्लयजुर्वेदः ।

लोक्योक्तियंत्रं लोक्योक्त्यः स्वादर्थान्तरागर्भता ।

मुत्रज्ञ एव जानीते मुत्रज्ञश्चरणी नाम ॥ १५७ ॥

१ मन्त्रयित्वा मन्त्रं प्रावति प्रावति विद्याविनमर्त्तिका
वर्त्तयित्वा मन्त्रं मन्त्रं प्रीत्यन्वत्प्रावति वदि ।
एव एव मन्त्रं मन्त्रं विद्योषने एव एव विद्योषने
प्रवर्त्तयित्वा मन्त्रं विद्योषने एव एव प्रवर्त्तयित्वा ॥

तेषोक्तिरिति ॥ यत्र वाक्ये लोकोत्तोल्लोकात्वात् अर्थान्तरग-
भङ्गा भिन्नार्थपुच्छना स्वात्तत्र तेषोक्तिः । तेषाम्य चतुरस्रोक्तिरिति
स्मृत्युत्पत्तेः । वदाहरणम् । हे सत्ये, मुजङ्गः तस्य एव मुजङ्गपरणं सत्यं-
पार्त् जानीते । यद्विरप्रकटत्वादन्यत्रु नेति लोकोत्तः । तत्र च मुजं
वचं गच्छतीति मुजङ्गः । एत एव मुजङ्गपरणं सत्यं चैव जानीते
इत्यर्थान्तरपुच्छनाप्यस्तीति लक्षणसंगतिः ॥ १५७ ॥

वचोत्पत्तकारः ।

यत्रोक्तिः श्लेषकालुन्यामपरार्थप्रकल्पनम् ।

मुञ्चं मानं दिनं प्राप्तं नेह नन्दी हरान्तिके ॥१५८॥

यत्रोक्तिरिति ॥ श्लेषकालुन्यां श्लेषेन वाक्यं चेत्यर्थः । अने-
कलक्ष्मणां पुगपदुर्दा निवेदानाम् । साहित्यसंभवेन दृग्दृशमासो
मुञ्च एवैवमुञ्चम् । अपरार्थप्रकल्पनं अपरपरदिवक्षितभिन्नार्थस्य
प्रकल्पनं संपादनं यत्रोक्तिः । यत्रस्य वच्य वा उक्तिरिति स्मृत्युत्पत्तेः ।
वदाहरणम् । श्लेषयत्रोक्तिर्यथा हे श्रिये, मानं मुञ्च दिनं प्राप्तं प्रातः-

१ माघ मयूरे नृत्यति नुरगाननपक्षसः कथं नृत्यम् ।

नहिनदि तत्र कलापी एह सुषलापी श्रिये कोऽस्ति ॥

इति वाग्मालाधरे ।

अहो केनेदशी बुद्धिदांरणा तथ निर्मिता ।

त्रिगुणा ध्रुयते बुद्धिर्न तु दादमयी इचित् ॥

मपित्री रम्भोद त्रिदशधदनम्लानिरधुना

स ते रामः स्वाता न मुधि पुरानो लरमणसराः ।

इयं याम्यापुष्यैरिपद्मधुना धानरचम्-

स्यैधिष्ठेर्दं पद्माक्षरपरविलोपं पठ पुनः ॥

सर्वमिदं शब्दश्लेषमूलाया यत्रोक्तिराहरणम् ।

अङ्गुल्या वाः कपाटं ग्रहरति कुटिले माधयः किं वसन्तो

नो चर्वा किं कुलाग्नौ नदि धरणिधरः किं द्विजिह्वः कर्णाङ्गः ।

नाहं घोटादिमदीं किमसि क्षगपतिर्नो हरिः किं कवीन्द्र

इत्थं राधाधियाहप्रतिपद्यचमः पानु वाः पद्मनाभः ॥

भिक्षार्थी वा प्रयातः सुननु बलिमये तापइयं वाप्य भद्रे

मन्ये मृन्दापनान्ते वा नु स मृगशिशुर्नैव जाने वराहम् ।

बाले कश्चिन्न दशो जरठनृपपतिर्गोप प्रयात्र येसा

डीलासंलाप इत्थं अलनिधिहिमयस्कन्धपोस्त्रायतां नः ॥

कालो जात इति पुरुषस्योक्तौ स्त्रिया इहात्र स्थले नन्दी न नन्दि
श्वरो न । 'नन्दिनौ नन्दिकेश्वरौ' इत्यमरः । किंतु हरान्तिके
समीपे सोऽस्तीति श्लेषेणार्थान्तरं कल्पितं प्राप्तं हस्तगतं नन्दि
मा मुञ्चेति सभङ्गः श्लेषः ॥ १५८ ॥

काकुवक्रोक्तिर्यथा—

असमालोच्य कोपस्ते नोचितोऽयमितीरिता ।

नैवोचितोऽयमिति तं ताडयामास मालया ॥१५९॥

असमालोच्येति ॥ हे प्रिये, ते तव असमालोच्य अविच
अयं कोपो नोचितः न युक्त इति कान्तेनेरिता प्रार्थिता काचिन् उ
कोपो नैवोचित इति काका विरुद्धार्थमुक्त्वा तं मालया माल्येन
'माला माल्यं सौमनस्यम्' इत्यमरः । ताडयामास रोषचिह्नमेतत्
विपरीतार्थसंपादकः भ्रुतोच्चारः शब्दविकारः काकुः । अत्र न
रैवकारयोः संधौ भ्रुतोच्चारो विपरीतार्थद्योतकः । 'काकुः स्त्रियां' ति
कारो यः शोकभीत्यादिभिर्भवेः' इत्यमरः । श्लेषवक्रोक्तिः शास्त्र
सिद्धा काकुवक्रोक्तिस्त्वैच्छिकीति विशेषः ॥ १५९ ॥

स्वभावोक्तयत्कारः ।

स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनम् ।

कुरङ्गुरुत्तरङ्गाक्षैः सन्धकर्णैरुदीक्षितम् ॥ १६० ॥

स्वभावोक्तिरिति ॥ जात्यादिस्थस्य जातिगुणादिनियतस्य स्व
भावस्य वर्णनं स्वभावोक्तिः स्पष्टम् । उदाहरणम् । उत्तरङ्गाक्षै
उत्तरङ्गाण्यधिकतरङ्गयुक्तान्यश्रीणि येषां तैः सन्धकर्णैः सन्ध
जडीभूता कर्णा येषां तैश्च कुरङ्गैर्मृगैः उदीक्षितं पञ्चलतया अ
धिकं विलोकितम् । नपुंसके भावे ऋ. । मृगजातित्वाः स्वभावोऽयं
तद्विलोकनक्रियाम्स्वभावो वा आदिशब्दाद्वयोरस्थाविचारादिस्वभाव

१ आकङ्क्षितिपालभालविगलभ्येदाभुगेकोरुता

भेरीघातृतिवापट्टेतिचमत्कारोत्तमगमानगाः ।

शुभ्यत्सोपितलं शृङ्गपुरपुटे मधुचलत्पेरां

मद्घ्रातविलोचनं प्रतिदिता नृत्पन्ति वातित्रजाः ३'

अत्र उल्लेखेन कर्त्तव्यं ३ । स्वभाव एव नन्दनशब्दे अत्र केगादिप्रतीति
स्वभाव १ अत्र ३५५१ इति अत्रि स्वभावोक्तिरुल्लेख इति कःप्रतिज्ञे ।

उभेयाः । प्राचां मते तु जातेरेव स्वभावोक्तिः । अतएव 'स्वभावो-
क्तिरसौ जातिः' इति वाग्भट्टेनास्या जातिरिति नामान्तरमुक्तम् १६०
भाविद्यलंघारः ।

भाविकं भूतभाव्यर्थसाक्षात्कारस्य वर्णनम् ।

अहं विलोकयेऽद्यापि युध्यन्तेऽत्र सुरामुराः ॥ १६१ ॥

भाषिकमिति ॥ भूतभाव्यर्थसाक्षात्कारस्य भूतभाविनोरर्थयोः
कविद्भूतस्य कविद्भाविनोऽर्थस्य यः साक्षात्कारोऽनुभवस्तस्य वर्णनं
भाषिकम् । भावाय साक्षात्काराय प्रभवतीति भाषिकमिति व्युत्पत्तेः ।
उदाहरणम् । अत्र सुरामुराः सुरामुरविरोधस्य राग्यहेतुकत्वादानु-
बिद्यालादिवन् स्वाभाविकत्वाभावादेक्यद्भावो न । युध्यन्ते इत्यह-
मद्यापि विलोकये पर्यामि । भूतार्थसाक्षात्कारोऽयम् । एवं भावि-
नोऽप्युदाहरणमूहम् ॥ १६१ ॥

उदात्तालंघारः ।

उदात्तमृद्धिधरितं श्लाघ्यं चान्योपलक्षणम् ।

सानौ यस्याभवद्युद्धं तद्भूर्जटिकिरीटिनोः ॥ १६२ ॥

उदात्तमिति ॥ ऋद्धिः संपत्तिः श्लाघ्यं स्तुत्यं परितमवदातं च ।
'अवदातं महत्कर्म' इत्यमरेः ॥ अन्योपलक्षणं अन्यस्य उपलक्षणं श्ला-
घ्यताबोधकं सन् उदात्तम् । उत्कर्षेणादीयते गृह्यतेऽस्मैत्युदात्तम् । भावे
कर्मणि छः । श्लाघ्यशब्दस्य ऋद्धिविशेषणत्वे लिङ्गविपरिणामो बोध्यः ।
उदाहरणम् । यस्य हिमाद्रेः सानौ शिखरे तत्प्रसिद्धं भूर्जटिकिरी-
टिनोः धुरि अग्रे जटा यस्य भूर्जटिः शिवः । पृषोदरादित्वात्साधुः ।
स च प्रशस्तं किरीटमिन्द्रदत्तमस्वास्तीति किरीटी धनंजयः स च
तयोर्बुद्धमभूत् । अत्र श्लाघ्यपरितं हिमाचलश्लाघ्यताबोधकमिति
विलोमकर्मणोदाहरणम् ॥ १६२ ॥

ऋद्धिर्षथा—

रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तैः प्रतिबिम्बशतैर्द्वैतः ।

ज्ञातो लङ्केश्वरः कृष्णादाज्ञनेयेन तत्त्वतः ॥ १६३ ॥

रत्नस्तम्भेष्विति ॥ रत्नस्तम्भेषु रत्नमयस्तम्भेषु संक्रान्तैः प्रतिबि-
म्बशतैः सद्मूर्दैः । बहुभिः प्रतिबिम्बैरित्यर्थः । संक्रान्त्युप-
योगात्प्रत्ययस्य कर्त्तव्ये पर्यवसायतः । उत्सृज्य वेदविषयो कर्त्तव्यः ॥

हृत्प्रमितिबहोः' इति । घृतः परिवारितो लंकेश्वरो रावणः आश्वने-
चेन अञ्जनाया अपत्येन हनुमता तत्त्वतः परमार्थतः कृच्छ्रान् ज्ञातः ।
स्यच्छोपे पञ्चमी । कृच्छ्रं प्राप्य ज्ञात इत्यर्थः । अत्र श्लाघ्या संपत्तिः पौड-
स्त्यस्य महत्त्वं सूचयति । अत्र संबन्धातिशयोक्तिरप्यस्तीत्याह ॥१६३॥

अत्युत्तयलंकारः ।

अत्युक्तिरद्भुतातथ्यशौर्यौदार्यादिवर्णनम् ।

त्वयि दातरि राजेन्द्र याचकाः कल्पशाखिनः १६४

अत्युक्तिरिति ॥ अद्भुत आश्चर्यभूत अतथ्यं मिथ्याभूतं वच्छौ-
र्यौदार्यादिवर्णनं तदत्युक्तिः । उदाहरणम् । हे राजेन्द्र, त्वयि दातरि
सति याचकाः कल्पशाखिनो भवन्ति । अत्र राक्षः कल्पशाखितुल्य-
त्वेनाश्चर्यं याचकानां तु तमात्वे चित्रमेवेत्युक्तिः । संबन्धातिशयो-
क्तिरतथ्यत्वमात्रं विशेषः । अतथ्यस्याप्यभिधानमद्भुतत्वेन शमत्का-
रकारि । केचित्तु कल्पशाखिनोऽपि याचका भवन्तीत्यन्वयं मन्यन्ते ।
कल्पद्रुमाणामपि याचकत्वे कैमुतिकन्यायेन सर्वेषां याचकत्वमर्थ-
सिद्धमिति दानात्युक्तिः ॥ १६४ ॥

निरुत्तयलंकारः ।

निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम् ।

ईदृशश्चरितैर्जाने सत्यं दोषाकरो भवान् ॥ १६५ ॥

निरुक्तिरिति ॥ नाम्नामभिधानानां योगतो व्युत्पत्त्या अ-
न्यार्थत्वप्रकल्पनं भिन्नार्थपरतया योजनं निरुक्तिः । निरुक्त्योक्तिः
निरुक्तिर्गति व्युत्पत्तिः । उदाहरणम् । हे चन्द्र, ईदृशैर्षिर्दुःखसा-
दृशैरितैः भवान् दोषाकर इति मन्यं जाने । अत्र दोषेति रात्रिषा-
यकमध्ययम् । दोषा करोतीति दोषाकर इति प्रसिद्धोऽर्थः । दोषा-
नामाकर इति तु नद्विन्न कल्पितोऽर्थ इति लक्षणातुल्यम् ॥ १६५ ॥

प्रतिषेधलंकारः ।

प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्तनम् ।

न चूतमोक्षिकमय प्रीटनं निशितः शरः ॥ १६६ ॥

प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य अनुक्षिप्तस्य निषेधस्यानुकीर्तनं
प्रतिषेधः । अत्र चूतमोक्षिकमय प्रीटनं निशितः शरः इति चूतमोक्षिकमय प्रीटनं
न । इति चूतमोक्षिकमय प्रीटनं निशितः शरः इति चूतमोक्षिकमय प्रीटनं
न । इति चूतमोक्षिकमय प्रीटनं निशितः शरः इति चूतमोक्षिकमय प्रीटनं

लक्ष्मीविलासाः संपत्प्रसारा एव । अत्र कटाक्षाणां हेतूनां विलासानां हेतुमतां चाभिन्ननिर्देशेन लक्षणसंगतिः । अभेदोक्तिश्च कार्यशैश्यप्रत्यायनाय । न चायं रूपकेऽन्तर्भवति, ततोऽपि विच्छित्तिविशेषसद्भावात् । नाप्यतिशयोक्तौ, तद्भेदेभ्यो वैलक्षण्यसंभवात् । नापि परिणामे, क्रियाया अतिबन्धनादित्यलमतिविसारेण ॥ १६९ ॥

इत्थं शतमलंकारा लक्षयित्वा दिनशिंताः ।

प्राचामाधुनिकानां च मतान्यालोच्य सर्वशः ॥१७०॥

इत्थमिति ॥ प्रकर्षेण कालाधिक्येनाश्वन्ति गच्छन्तिस्मेति प्राश्वः पूर्वकालवर्तिनस्तेषाम् । पुरातनानामित्यर्थः । आधुनिकानां अधुना भवानां पण्डितानां च सर्वशः सर्वाणि मतान्यालोच्य शतं शतसंख्याका अलंकारा इत्थमनेन प्रकारेण लक्षयित्वा निरूप्य निर्दिशिता । उदाहृता इत्यर्थः । नन्वेतावतः प्रयत्नस्य फलमनुद्दिश्य प्रवर्तितं कथं घटते इति चेत्सत्यम् । 'एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गलोके कामधुग्भवति' इति भाष्यकारोक्तं शब्दप्रयोगस्य पारलौकिक फलमन्येव । किंच 'काच्य यशमेऽर्थकृते' इत्यादि प्रामाणिकपण्डितोक्तं राजप्रमादादिकमैहिकमर्षति । एवं श्रूयते-अप्यन्तःशिक्षितां नाम द्राविड पण्डितो रङ्गराजमूनु । स पितुराज्ञया वेङ्कटादिराजमुपजगाम । स च राजाभ्यर्थितधन्त्रालोकं नाम ग्रन्थं चकार । राजा वर्षासदनं दत्त्वा प्रहितोऽत्यकारविवेचनाय प्रार्थित-क्षेमा कारिका कुवलयानन्दं च कृत्वा वेङ्कटेश प्रमादयामामेति ।

रङ्गी रङ्गुरुचरणशरणीकरणाम्बुवलयानन्दे ।

स्फुटिमनः मानवः सा इति मर्चयितुं प्रयत्नोऽयम् ॥ १७० ॥

अयोरेणमात्रेणासिद्धिर्न्य-चदशांकारानाह । यद्यपि तेषां लक्ष्यलक्षणयोरपि वचनास्त्वमस्ति तथापि शास्त्रान्तरमाहाकुत्सेन बालैर्दुर्ग्रहत्वाद्दुरेणमात्रेणाभिधानं युक्तम् । तथाहि -

चन्दारो रमयत् प्रेय ऊर्जम्भी च ममाहितम् ।

भायस्य चोदयः संधिः नवत्यमिति त्रयः ॥१७१॥

चन्दार इति ॥ "उ श्रमादन्यानापि पञ्चदशालंकारान् मुधाः विदुः । लक्षणया कथयन्ता-यवः । ते च रमयत्, प्रेय, ऊर्जम्भी, ममाहितमिति चत्वारः । द्वेष भायस्य उदय भाषयोः संधिः भाषानां चत्वारः चति त्रय प्रत्यक्षप्रमुखा प्रत्यक्षादयः ॥ १७१ ॥

अहो प्रमाणालंकाराः प्रत्यक्षप्रमुखाः प्रमात् ।

एवं पञ्चदशाप्यन्यानलंकारान्वियदुबुधाः ॥ १७२ ॥

इति श्रीमद्भूतमत्प्रतिष्ठापनपुरीणरङ्गराजाश्वरीन्द्र-
सुनोरप्यप्यदीक्षितस्य कृता बुधलयानन्दे
मूलकारिकाः समाप्ताः ॥

अहो प्रमाणालंकाराः प्रमाणान्येवालंकारा इति ॥ १७२ ॥

इति भीषद्वाक्यप्रगाजपाराचारीणरामजीमद्व्यात्मज्ञाशापरमट्टकिर-
षितायां बुधलयानन्दकारिकाभ्यां यायामलंकारदीक्षा-
समाप्त्यायां प्रथमं लघुचलक्षणप्रकरणं समाप्तम् ॥

उद्दिष्टालंकारप्रकरणम् २

एतेषां लक्षणं यस्य संक्षेपात्क्षयमयुतम् ।

शाठानामुपकाराय संसृष्टेः संकरस्य च ॥ १ ॥

एतेषामिति ॥ स्पष्टार्थः ॥ १ ॥

रसवदलकारः ।

अन्याद्भूतत्वे रसस्य स्याद्भूतस्यसाम तद्यथा ।

अहो स्पृशतशरीरार्थः संभुद्धेऽप्या वशीकृतः ॥ २ ॥

अन्येति ॥ रसस्य सृष्टारदे अन्याद्भूतत्वेऽन्यस्य मजातीयस्य
विज्ञातीयस्य वा अहूतत्वे उपकारकत्वे सति रसवत् रसोऽस्मिन्नस्तीति
रसकृत् नाम स्यात् । सामान्ये नपुंसकत्वम् । तथाया । यथाशब्दो
निदर्शने । उदाहरणम् । अहो इत्याभये । देठ्या वशीकृतं शंभु-
स्पृशतशरीरार्थः स्पृशंस्वलोभान् संश्लिष्टशरीरार्थो जातः । संभो-
रव्येवं कामसोदे लक्ष्येषां वा गतिरिलाक्षर्यम् । अत्राद्भुतरसो
मुद्रयः सृष्टारस्तु तस्याद्भूतमिति रसवदलकारः । रसस्वरूपमुक्तं
काव्यप्रकाशे—‘कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।
स्वादिस्थायिनो लोके तानि चेन्मात्र्यकाठययोः ॥ १ ॥’ विभावा
अनुभावाश्च कथं ते द्व्यभिचारिणः । द्वयुक्तः स तैर्विभावागैः स्थायि-
भावो रसः सृष्टः ॥ २ ॥ स्वादिभावश्च नयविधः । स यथा—
‘रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भवे तथा । जुगुप्सादिषा यशसाः स्था-
यिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ ३ ॥’ इति स्थायिभावश्च रसत्वं प्राप्य नवविधो

भवति । स यथा—‘शृङ्गारहृद्यकृत्तगौद्रवीरभयानकाः । बीमन्त-
द्रुतगान्ताग्न्या नव नाट्ये रमाः स्मृताः’ ॥ ४ ॥ इति । एषां लक्ष-
णादिविभक्त्यु रमविलासे द्रष्टव्यः ॥ २ ॥

प्रेयोऽलंकारः ।

भावस्य चापराङ्गत्वे प्रयोऽलंकार इतिः ।

धिकं तारुण्यमिदं यत्र प्रिया देवेन दूरिता ॥ ३ ॥

भावस्येति ॥ भावस्य बन्धयमाणस्वरूपस्य अपराङ्गत्वे सजाती-
यस्य विजातीयस्य बोधमर्जनत्वे प्रयोऽलंकारः । अनिशयेन प्रिय-
मिति प्रेय इति व्युत्पत्तेः । इति उक्तः । उदाहरणम् । इदं मन
तारुण्यं यौवनं धिक् । धिग्योगे द्वितीया । यत्र यस्मिन् प्रिया कान्ता
देवेन दुग्दष्टेन दूरिता दूरीकृता । अत्र निर्वेदाग्न्यो भावो विप्रलम्भशृ-
ङ्गारस्याङ्गमिति प्रयोऽलंकारः । भावस्वरूपमुक्तं काव्यप्रकाशे—‘रति-
देवादिविषया व्यभिचारितयाचित्तः । भावः प्रोक्तस्तदामामास्वनौ-
चित्यप्रवर्तिताः ॥ १ ॥’ इति । व्यभिचारी च त्रयस्त्रिंशद्भेदः । स
यथा—‘निर्वेदग्लानिशङ्कास्याप्तयासूयामदभ्रमाः ॥ आलस्यं चैव
दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिधृतिः ॥ श्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता
तथा । गर्वा विषाद औत्सुक्यं निद्रापम्भार एव च । स्वप्नो विबोधो-
ऽमर्षश्चाप्यबहित्यमयोप्रता । मतिव्याधिन्मयोन्मादुल्ला मरणमेव
च ॥ ग्रामश्चैव विनर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः । त्रयस्त्रिंशद्भेदो
भावः । ममास्यातास्तु नामतः ॥’ इति । विस्तरस्तु काव्यप्रदीपे
रमविलासे च द्रष्टव्य ॥ ३ ॥

ऊवम्यलंकारः ।

आभामस्याङ्गता यत्र तत्रोर्जस्वि मतं बुधैः ।

परदारस्तनस्पर्शा दिशः पश्यति कम्पितः ॥ ४ ॥

आभामस्येति ॥ आभामस्य भावाभामस्य रमाभासस्य वा
यत्राङ्गता गौणता भवति बुधैस्तत्रोर्जस्वि मतम् । ऊर्जः शोभा
पादवमस्यान्तीत्युर्जस्वीति निरुक्तिः । उदाहरणम् । परदारस्तनस्पर्शा
कथनं कामुकः कम्पितः संजानकम्पः सन् दिशः पश्यति । कश्चिन्मां
पश्येदिति भयादिति भावः । अत्र शृङ्गाराभासो भयानकरमस्याङ्गं
अनौचित्येन प्रवृत्तः । आभासलक्षणं सूक्तं प्राक् ॥ ४ ॥

समाहितलंकारः ।

समाहितं तद्भाषस्य शान्तेर्यत्र पराङ्गता ।

मुक्तमाना स्वयं साभूत्तर्जिता घनगर्जितः ॥ ५ ॥

समाहितमिति ॥ यत्र भाषस्य शान्तेर्विरतेः पराङ्गता रसा-
यङ्गत्वं तत्समाहितं स्पष्टम् । उदाहरणम् । सा कान्ता पनगर्जितैस्त-
र्जिता भीषिता इवेति गन्धोत्प्रेक्षा । सती स्वयं मुक्तमाना स्वयमेव
त्यत्तामया अभूत् । अमपैतृतां वक्तां हित्वा स्वयमेवाश्रितृषती-
त्यर्थः । अत्रामयाद्यभावस्य शान्तिः शृङ्गारस्वाङ्गम् । अत्र प्रहर्षणा-
लंकारोऽप्यस्ति ॥ ५ ॥

भावोदयलंकारः ।

भावोत्पत्तेः पराङ्गत्वे भावोदय इति स्मृतः ।

सा प्रियं वीक्ष्य नद्यास्या नाशकद्गुमीप्सितम् ॥ ६ ॥

भावेति ॥ भावोत्पत्तेः पराङ्गत्वे सति भावोदय इति प्रसिद्धो-
ऽलंकारः स्मृतः । सुधैर्गदित इत्यर्थः । उदाहरणम् । सा कान्ता प्रियं
वीक्ष्य नद्यास्या उच्चयाऽधोगुरी सती ईप्सितमर्थं वक्तुं नाशकम् ।
अत्र व्रीडाव्यभावस्योत्पत्तिः शृङ्गारस्वाङ्गम् । नायिका तु लज्जा-
प्रधानत्वान्मुग्धा ॥ ६ ॥

भावसंधिर्लंकारः ।

पराङ्ग भावयोर्वाङ्गो भावसंधिरलंकृतिः ।

यान्ती वेलं प्रतीक्षन्ती विलम्ब्य प्रियमाप सा ॥ ७ ॥

पराङ्गमिति ॥ पराङ्गं रसायङ्गभूतो यो द्वयोर्वर्थाभोर्योगः स
भावसंधिर्नामालंकृतिः स्पष्टम् ॥ उदाहरणम् । सा नायिका यान्ती
सती वेलं प्रतीक्षन्ती सती च विलम्ब्य प्रियं आप । अत्रौत्सुक्यस्य
शङ्कायाश्च संधिः शृङ्गारस्वाङ्गम् । 'अद्यास्ते हि नारीणामकालो
मनोभवः' इति न्यायादीत्सुक्येन यान्त्यपि वेलामन्तरेण फेलिगृहो
प्रियसमागमो न स्यादिति मत्वा विलम्ब्य यातेति भावः ॥ ७ ॥

भावसंबललंकारः ।

तद्भाषशबलत्वं स्याद्बहूनां चेत्पराङ्गता ।

धिङ्मां भोगरतं सन्तः किं वक्ष्यन्ति त्वज्जामि तान् ८

तदिति ॥ चेत्तदि बहूनां भावार्ता पराङ्गता स्यात्तर्हि भावशब-

एवं नामालंकारः । 'चित्रं किर्माङ्गलनाथवलेनाथ कर्तुं' इत्यनरः ।
उदाहरणम् । मांगरुतं विषयामकं मां धिक् । धिगिति निन्दायां
तयोगे द्वितीया । निन्द्योऽहममीत्यर्थः । मन्तः किं वक्ष्यन्ति मद्-
सद्वेति न वेक्षीत्यर्थः । सम्पादुष्टान तान् भोगान् गजामि । अत्र
विरक्तनाथे निर्येदशङ्कामनीनां शान्तरमभ्याङ्गत्वम् ॥ ८ ॥

प्रत्यक्षालंकारः ।

प्रत्यक्षमिन्द्रियज्ञानवर्णनं पङ्क्तिं तु तत् ।
श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च रमित्वाघ्राय यां जनः ।
मोदते घृतपक्वां तां शङ्कुलीमर्पयामि ते ॥ ९ ॥

प्रत्यक्षमिति ॥ इन्द्रियज्ञानवर्णनं इन्द्रियजन्यज्ञानसा वर्णनं प्र-
त्यक्षम् । अक्षणं समीपे प्रत्यक्षमिति सामीप्यार्थेऽव्ययीभावः ।
अक्षाणां समीपे इति या । तत्र पङ्क्तिपदम् । श्रुत्वाचचाक्षुषरासन-
घ्राणजमानसभेदान् । उदाहरणम् । जनः या पचनकाले शब्दाय-
मानां श्रोत्रेण ध्रुत्वा ततः त्वचा स्पृष्ट्वा चक्षुषा दृष्ट्वा रसनेन रसित्वा
नासया धाम्नाय मनसा मोदते सुखितांऽस्माति वेत्ति । हे देव,
घृतपक्वां तां शङ्कुलीमर्पयामि ते तुभ्य अर्पयामि । अनुक्रमेण पङ्क्तिस्था-
पीन्द्रियज्ञानस्य वर्णनमिति प्रत्यक्षालंकारः ॥ पदपदीगाधेयम् ॥ ९ ॥

प्रतीत्यलंकारः ।

प्रतीतिर्लिङ्गिनो लिङ्गादनुमानमदृषितात् ।
निःश्वामात्सोप्मणो ज्ञातं हादे कामाग्निर्गन्ति ते ॥ १० ॥

प्रतीतिरिति ॥ अदृषितात् स्वर्गमिच्छागतिज्ञानपरहितान् लिङ्गा-
दसाधारणविद्वान् लिङ्गिनो लिङ्गवतोऽयस्य प्रतीतिरनुमान स्पष्टम् ।
उदाहरणम् । हे सखे, ते तत्र दृष्टि कामाग्निर्गन्ति सोप्मणो धर्म-
सहिताग्नि श्वामाद्वेतोऽज्ञानम् । अत्र कामाग्निर्लिङ्गिन सत्रापपनि श्वा-
सरूपलिङ्गान् प्रतीतिरुक्तेत्यनुमानम् । न चात्र लिङ्ग दोषवदिति
शङ्क्यम् । विलक्षणस्य लिङ्गिनो विलक्षणलिङ्गौचिन्यात् । यथा तत्र-
तीयस्यवहोरुपमण इति दिक् । एतत्प्रप चस्तु न्यायशास्त्रे उच्यते ॥ १० ॥

उपमानालंकारः ।

सादृश्याद्वस्तुनो भानमुपमानं प्रकीर्तितम् ।
हिङ्गुलं पद्मरागाभं तद्वर्णा हिङ्गुलाम्बिका ॥ ११ ॥

सादृश्यादिति ॥ सादृश्याद्वर्ण्यमानादस्तुनः प्रष्टव्य इदमेव
 लक्षणमिति भानं प्रतीतिरूपमानं प्रतीतिर्न स्पष्टम् । उदाहरणम् ।
 पद्मरागाभं पद्मस्य फोरनदस्य राग इव रागो यन्मेति पद्मरागो
 रागिणस्य तस्याभा इव आभा यन्मेति तथोक्तं रत्नं द्रव्यं दिङ्मल-
 न्तं तद्वर्णं तन्मुन्यरागा अग्निष्वा देवी दिङ्मल्लयुक्ता । अनोपमान-
 प्रथमकायान्तंमृष्टिः । दिङ्मल्लवर्णधृतिकारणं पद्मपुराणस्य आकाश-
 स्रष्टे दृष्टव्यम् ॥ ११ ॥

सदृशकारः ।

श्रुत्यादियाज्यविन्यासादिश्वयः शब्द उच्यते ।

नांपशंभुः परं ब्रह्म कैवल्योपनिषच्छ्रुतेः ॥ १२ ॥

श्रुत्यादीति ॥ श्रुत्यादियाज्यविन्यासाद्वेदादिष्वपनोपन्यासाभि-
 श्वयः शब्दः शब्दान्यप्रमाणमुख्येन स्पष्टम् । उदाहरणम् । साम्य-
 शंभुः अग्निष्वा महितः शिव एव कैवल्योपनिषच्छ्रुतेः तदाश्वध्व-
 पात्परं निर्गुणं ब्रह्मेति जानामि ॥ १२ ॥

ऐतिहासिकः ।

ऐतिह्यं किञ्चिदन्ती चेत्यप्रमाणत्वेन भण्यते ।

तिलमात्रमिदं लिङ्गं वर्षवर्षं विदुर्जनाः ॥ १३ ॥

ऐतिह्यमिति ॥ ऐतिह्यं किञ्चिदन्ती जनवार्ता । 'किञ्चिदन्ती
 जनधृतिः' इत्यमरः । प्रमाणत्वेन भण्यते तर्हि ऐतिह्यं इतिह्यं प्रमिदं
 एव ऐतिह्यमिति व्युत्पत्तेः ॥ उदाहरणम् । इदं पूर्ववर्ति शिवस्य लिङ्गं
 तिलमात्रं वर्षवर्षं वर्षे वर्षे तिलमात्रवृद्धौ जनवार्ता प्रमाणमिति
 ऐतिह्यम् ॥ १३ ॥

अर्थपर्यवस्यकारः ।

कल्पनं ध्यान्यथासिद्धार्थस्यार्थापत्तिरिष्यते ।

गङ्गा पतिप्रता साक्षादन्यथाभिं विशेषकथम् ॥ १४ ॥

कल्पनमिति ॥ अन्यथासिद्धता प्रकारान्तरेण सिद्धता अर्थस्य
 कल्पनमर्थापत्तिः इष्यते । उदाहरणम् । पतिप्रता साक्षात् गङ्गा ।
 अन्यथाभिं कथं विशेषेत् । गङ्गात्वे तु षड्विप्रवेशो न दुर्घट इति
 भावः ॥ १४ ॥

लत्वं नामालंकारः । 'चित्रं किमरिक्त्वापशत्रुलैवाश्च कर्तुरे' इत्यनरः ।
उदाहरणम् । भोगरतं विषयामक्तं मां धिक् । धिगिति निन्दायां
तद्योगे द्वितीया । निन्दोऽहमस्मीत्यर्थः । मन्तः किं वक्ष्यन्ति सद-
सद्वेति न वेद्मीत्यर्थः । तस्माद्दृष्टान् तान् भोगान् त्यजामि । अत्र
त्रिरक्तवाक्ये निर्वेदशङ्कामतीनां शान्तरमस्वाङ्गत्वम् ॥ ८ ॥

प्रत्यक्षालंकारः ।

प्रत्यक्षमिन्द्रियज्ञानवर्णनं पङ्क्तिं तु तत् ।

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च रसित्वाघ्राय यां जनः ।

मोदते घृतपक्वां तां शङ्कुलीमर्पयामि ते ॥ ९ ॥

प्रत्यक्षमिति ॥ इन्द्रियज्ञानवर्णनं इन्द्रियजन्यज्ञानस्य वर्णनं प्र-
त्यक्षम् । अक्षयः समीपे प्रत्यक्षमिति सामीप्यार्थेऽव्ययीभावः ।
अक्षाणां समीपे इति वा । तच्च पङ्क्तिम् । श्रौत्रत्वाच्चानुपरामन-
घ्राणजमानसभेदान् । उदाहरणम् । जनः यां पचनकाले शब्दाय-
मानां श्रोत्रेण श्रुत्वा ततः त्वया स्पृष्ट्वा चक्षुषा दृष्ट्वा रसनेन रसित्वा
नासया चाघ्राय मनसा मोदते सुखितोऽस्मीति वेत्ति । हे देव,
घृतपक्वां तां शङ्कुलीं प्रमिद्धां ते तुभ्यं अर्पयामि । अनुक्रमेण पङ्क्तिस्वा-
पीन्द्रियज्ञानस्य वर्णनमिति प्रत्यक्षालंकारः ॥ पदपदीगाथेयम् ॥ ९ ॥

प्रतीतिलङ्कारः ।

प्रतीतिलिङ्गिनो लिङ्गादनुमानमदृषितात् ।

निःश्वामान्मोष्मणो ज्ञातं हृदि कामाग्निरस्ति ते ॥ १० ॥

प्रतीतिरिति ॥ अदृषितान् श्रुतिचारादिदोषरहितान् लिङ्गा-
दमाधारणचिह्नान् लिङ्गिनो लिङ्गवतोऽर्थस्य प्रतीतिरनुमानं स्पष्टम् ।
उदाहरणम् । हे मन्त्रे, ते नव हृदि कामाग्निरस्तीति सोष्मणो धर्म-
सहितान्नि श्वामान्मोष्मणो ज्ञातम् । अत्र कामाग्निलिङ्गिनः मवाप्पनिःश्वा-
सरूपलिङ्गान् प्रतीतिरुक्त्यनुमानम् । न चात्र लिङ्गं दोषरहितं
शङ्कम् । विलक्षणस्य लिङ्गिनो विलक्षणलिङ्गौचित्यात् । यथा तत्र-
तोयस्थबद्धरुष्माण इति टिक् । एतत्प्रपञ्चन्तु न्यायशास्त्रे दृष्टव्यः ॥ १० ॥

उपमानालंकारः ।

मादृश्याद्वस्तुनो भानमुपमानं प्रकीर्तितम् ।

हिङ्गुलं पद्मरागाभं तद्वर्णां हिङ्गुलाम्बिका ॥ ११ ॥

अलंक्रियालंकारः ।

प्रमाणत्वेन निर्दिष्टानुपलब्धिरलंक्रिया ।

अयशस्तव नास्तीति सत्यं यन्न श्रुत क्वचित् ॥ १५॥

प्रमाणत्वेनेति ॥ प्रमाणत्वेन प्रमाणकरणत्वेन निर्दिष्टा निर्दिष्टा अनुपलब्धिरप्राप्तिः । अत्यन्ताभाव इति यावन् । अलंक्रियालंकारो भवति । उदाहरणम् । हे राजन्, तथाऽयगो नास्तीति लोकवचः सत्यं यथार्थमेव । यद्यस्मात्क्वचिदपि न श्रुतमस्माभिरिति शेषः । अस्ति चेदयशः श्रूयेत इति भावः । अत्रायशसोऽभावं प्रति श्रवणाभावः प्रमाणत्वेन दर्शित इत्यनुपलब्धिः । अभावाख्यमेतत्प्रमाणमभावप्रा-
हकमिति वेदान्तिनः ॥ १५ ॥

संभवालंकारः ।

संभवः स्यादलंकारः प्रमाणत्वं प्रयाति यः ।

स्यान्मे कदाचिदिन्द्रत्वं चित्रा कर्मगतिर्यतः ॥ १६॥

श्रुतिलिङ्गादयः शब्दाः प्रपश्यन्तेऽपि दर्शिताः ।

भेदाः कुवलयानन्दे संक्षेपात्तानपि ब्रुवे ॥ १७ ॥

संभव इति ॥ यः संभवः प्रमाणत्वं प्रकृतार्थनिर्णायकत्वं प्र-
याति स संभवो नामालंकारः स्यात् । उदाहरणम् । मे मम कदा-
चिदिन्द्रत्वं स्यात् भवेत् । संभावनायां लिङ् । यतः कर्मगतिः कर्म-
फलप्राप्तिः चित्रा नानाविधा । ततः कस्यचित्कर्मणः फलमिन्द्रत्वमपि
भवत्येवेति भावः । अत्र चत्वारि प्रमाणानि काणादादीनां ।
पद् वेदान्तिनां अपौ मामांसकानामालंकारिकाणां चेति प्रसिद्धः
पन्थाः ॥ १६ ॥ १७ ॥

ध्रुवलंकारः ।

प्रकृतार्थस्य शब्देन निर्वाहो यत्र सा श्रुतिः ।

मृत्युं हरसि भक्तानां तुष्टो मृत्युंजयोऽसि यत् ॥ १८

प्रकृतार्थस्येति ॥ यत्र प्रकृतार्थस्य शब्देन प्रमाणभूतेन निर्वाहः
समर्थनं सा श्रुतिः । उदाहरणम् । हे देव, त्वं तुष्टः सन् भक्तानां
मृत्युं हरसि । मोक्षं ददासीत्यर्थः । अत्र प्रमाणं दर्शयति । यद्यस्मा-
न्मृत्युंजयोऽसि । प्रमाणभूतमृत्युंजयशब्दवाच्योऽसीत्यर्थः । मृत्यु-
हरणसामर्थ्यं विना मृत्युंजयशब्दवाच्यत्वं न स्यादिति प्रकृतार्थ-
समर्थनम् ॥ १८ ॥

शिखारंकारस्यैवः ।

तद्विद्धं नाम यत्र स्याद्वर्ण्यचिह्ने प्रमाणता ।

त्रिलोक्याः शंकरः साक्षी त्रिभिर्नेत्रैः प्रतीयते ॥१९॥

तदिति ॥ यत्र वर्ण्यचिह्ने वर्ण्यस्य शिखादेः चिह्ने त्रिनेत्रत्वान्ने प्रमाणता प्रमाणत्वेन प्रकृतोपयोगित्वं स्यात् तद्विद्धं नामाङ्कारः स्यात् । उदाहरणम् । शंकरः त्रिलोक्याः साक्षी । 'माआइष्टरि सं-
ज्ञायाम्' इति निपातनात्साधुः । त्रिभिर्नेत्रैः प्रतीयते ज्ञायते त्रिलोकी ।
नित्यमाशात्कारार्थमेव त्रिलोचनत्वमिति भावः । अत्र लिङ्गशब्दस्य
चिह्नपरत्वान् अनुमानाङ्कारे नातिव्याप्तिः । वाक्यप्रमाणं तु दि-
व्यात्रमुदाहृतं तस्य चान्येऽपि श्रौतस्मार्तपौराणिकत्वाद्दयो भेदाः
स्वयमूहाः । प्रकरणस्थानममाख्यानां त्रयाणां मीमांसकोक्तप्रमाणा-
नामङ्कारत्वं नास्ति । कुपलयानन्देऽनुदाहृतत्वान् ॥ १९ ॥

भाषातल्लकारः ।

प्रकृतार्थोपयोगित्वं यत्राचारस्य तत्र सः ।

गोपस्यापि दधि प्राह्यं काश्यां भक्षन्ति सूरयः ॥२०॥

प्रकृतेति ॥ यत्राचारस्य शिखाचारस्य प्रकृतोपयोगित्वं वर्ण्य-
समर्थकत्वं तत्र स आचारो नामाङ्कारः । उदाहरणम् । गोपस्य
नीचजातेरपि दधि काश्यां प्राह्यमेवान्यत्र तु नेत्यर्थः । यतस्तत्र सू-
रयः पण्डिता अपि तद्भक्षन्ति तस्मान् 'यदादापरति भेषु' इति न्या-
येन सर्वेषामपि तद्भक्षणे दोषो नास्तीति भावः । अयं च देशाम-
तुलापारादिभेदादनेकविधः ॥ २० ॥

आत्मनुष्टल्लकारः ।

आत्मनुष्टिरलंकारो यत्र स्यात्तिर्णयस्तया ।

अष्टमे मासि मीमन्तो युक्ते मद्यं हि रोचते ॥२१॥

इति श्रीपद्याक्षयप्रमाणपारायारीणरामजीभट्टात्मजाशाधर-
भट्टकृतमुद्दिष्टनामकं द्वितीयं प्रकरणं समाप्तम् ॥

आत्मेति ॥ तत्रात्मनुष्टिनाम प्रमाणाङ्कारः । यत्र तयात्म-
नुष्टा निर्णयो निश्चयः स्यात् । उदाहरणम् । अष्टमे मासि मीमन्तो-
न्नपनारथं कर्म ननु पष्ठे मासीत्यर्थः । तत्र प्रमाणं दत्तं वक्ति । हि
यस्मान्मद्यं रोचते । 'दृश्यमानं शीघ्रमात्रः' इति संबन्धानत्वाच्चतुर्थी ।
अत्र पण्डितानामेवात्मनुष्टिः प्रमाणं न तु सर्वेषाम् । तथाहि ।

‘पष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः’ इति याज्ञवल्क्यस्मृतौ विकल्पे मत्स्ये तदुत्तरं
नियमानां सुंकरत्वान् द्वितीयः पक्षो युक्तः श्लाघ्य इति प्रथमपक्ष-
स्वीकारे तु नियमा दुर्घटा इति । एवं ‘गर्भाष्टमेऽष्टमे वाग्दे ब्राह्मण-
स्योपनायनम्’ इत्यादावपि ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

एते प्रमाणालंकाराः प्रकृतार्थसमर्थनान् ।

काव्यलिङ्गप्रपञ्चत्वमुपयान्त्येव वस्तुतः ॥ १ ॥

धरणीधरपादाञ्जप्रसादासादितस्मृतेः ।

आशाधरस्य वागेपा तनोतु विदुषां मुदम् ॥ २ ॥

इति श्रीपद्मवाक्यप्रमाणपारावारीणरामजीभट्टात्मजाशाधरभट्टविरचि-
तायां कुवलयानन्दकारिकाव्याख्यामलंकारदीपिकासमा-
यायां उद्दिष्टालंकारनामकं द्वितीयं प्रकरणं समाप्तम् ॥२॥

परिशेषप्रकरणम् ३

अथ मुक्ताप्रवालादिमिश्रहारादिसंनिभान् ।

अनुक्तान्पञ्च संक्षेपात्संसृष्ट्यादीन्ब्रवीम्यहम् ॥ १ ॥

अथेति ॥ स्पष्टम् ॥ १ ॥

संसृष्टिरलंकारः ।

संसृष्टिमिश्रतैतेषां तिलतण्डुलवत्तु या ।

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ॥ २ ॥

संसृष्टिरिति ॥ एतेषामलंकाराणां तिलतण्डुलवत्तु तिलतण्डुल-
योरिव । ‘तत्र तस्येव’ इति वतिप्रत्ययः । तण्डुलशब्दस्य ‘पृक्णि-
तनिताडिभ्यश्च उलच् तण्डश्च’ इत्युणादिसूत्रेण सिद्धो डुकारमध्य
इत्याहुः । या मिश्रिता सा संसृष्टिः । तिलतण्डुलदृष्टान्तेन परस्पर-
निरपेक्षत्वं चोक्तम् । उदाहरणम् । लिम्पतीवेत्यादि । अश्रोत्रेश्चाद्वयं
परस्परनिरपेक्षं स्पष्टम् ॥ २ ॥

अत्राङ्गीभावसंकरः ।

उत्थाप्योत्थापकत्वे स्यादङ्गाङ्गीभावसंकरः ।

शङ्काङ्गीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम् ॥ ३ ॥

उत्थाप्येति ॥ उत्थाप्योत्थापकत्वे उपकार्योपकारकभावे सा-

काह्वत्वे सतीत्यर्थः । अद्गाद्गीभावसंकरः । अद्गं उत्पापकं फरपर-
णादिबन् । अद्गी तूत्थाप्यः । च्विप्रत्ययाभावे तु अद्गाद्गिनोर्भाव
इति पष्ठीसमासः । तत्र दीर्घाभावेन छन्दोभङ्गभयान् च्विप्रत्ययान्त-
पक्षः साधुः । सयोर्भावशब्दे परे च्विप्रत्ययान्तत्वं बोध्यम् । स
चानौ संकरश्चेति कर्मधारयः । उदाहरणम् । शद्गादित्यादि । अत्र
रूपकादिशयोक्तेरुत्थापकत्वं विभावनायाश्चोत्थाप्यत्वमिति परस्पर-
भाषाहकम् ॥ ३ ॥

समप्राधान्यसंकरः ।

द्वयोरपि प्रधानत्वे समप्राधान्यसंकरः ।

रत्नसम्भेषु संक्रान्तप्रतिविम्बशतैर्वृतः ॥ ४ ॥

द्वयोरिति ॥ द्वयोरलंकारयोः प्रधानत्वे परस्पररोपकारकत्वेन
तुल्यत्वे समप्राधान्यसंकरो भवति । अद्गाद्गीभावव्यत्ययादिति भावः ।
उदाहरणम् । रत्नसम्भेष्वित्यादिना । अत्रोदात्तस्यातिशयोक्तेरद्गत्वं
तस्याश्चोदात्तालंकारस्येति समप्राधान्यम् ॥ ४ ॥

संदेहसंकरः ।

द्वयोरन्यतरस्याभेदकः संदेहसंकरः ।

चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः ॥ ५ ॥

द्वयोरिति ॥ द्वयोरलंकारयोर्मध्ये अन्यतरस्य कस्यचिद्भेदकः
नास्ति भेदक यस्मिन्स तथोक्तः संदेहसंकरः स्यात् । उदाहरणम् ।
चतुर्णामिति । अत्र चतुर्भुजस्य देवविशेषणत्वे । परिकरालंकारः ।
सामान्यविशेषभावसंबन्धेनोभयोरपि भेदाद्विशेषत्वविवक्षायां तु दा-
तेति विशेषणान्वयानुरोधात्परिकराद्गुर इति भेदकाभावाद्द्वयोरैकतर-
स्यानिश्चयः । आत्मतुष्टिप्रामाण्येन परिकरोदाहरणं कृतमिति बो-
ध्यम् ॥ ५ ॥

वाक्यानुप्रवेशसंकरः ।

एकवाचकानुप्रवेशे संकरः स्यात्तथाविधः ।

तदेतत्काकलाडीयमवितर्कितमभयम् ॥ ६ ॥

एकेति ॥ द्वयोरलंकारयोरैकवाचकानुप्रवेशे सामानाधिकरण्यात्वा-
वस्थाने तथाविधवाचकानुप्रवेशनामालंकारः । एकशब्दानुप्रवेश इति
पाठान्तरकल्पनेनाक्षराधिषयं परिहरणीयम् । उदाहरणम् ।

अत्रैकस्मिन् काकतालीये शब्दे उपमाद्वयं प्रविष्टं संसृष्टैस्त्वंकव-
क्यसमानाधिकरणेऽप्येकशब्दमात्रसामानाधिकरण्यं नास्ति त-
विशेषः ॥ ६ ॥

विचित्रसंकरः ।

एषां परस्परं योगे विचित्रः संकरो भवेत् ।

गुरुर्वचस्यर्जुनोऽर्यं कीर्त्ता भीष्मः शरासने ॥ ७ ॥

एषामिति ॥ एषां संसृष्ट्यादीनां परस्परं योगे सामानाधिकरण्य-
सति विचित्रो विचित्रतामा नानाविधत्वात्संकरो भवेत् । उदाहर-
णम् । गुरुरिति । अत्रोद्देश्यालंकारस्य मालारूपकेण सह समप्राधान्य-
न्यसंकरः । तत्रापि श्लेषरूपकयोरङ्गाङ्गिभावसंकरः । एवमन्वत्रापि
सुषोभिरुदाहार्यम् ॥ ७ ॥

एषां दोषा गतार्थत्वादर्थदोषतया पुनः ।

नोक्ताः कुवलयानन्दे शब्दानां चाप्यलंक्रियाः ॥८॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणरामजीभट्टात्मजा-
शाधरभट्टविरचितं तृतीयं परिशेषप्रकरणं
समाप्तम् ॥ ३ ॥

एषामिति ॥ एषामलंकाराणां दोषाः काव्यप्रकाशादाबुदाहृताः ।
पुनस्तु शब्दार्थे । अर्थदोषतया अर्थाश्रयत्वेनेत्यर्थः । गतार्थत्वान् गत-
प्रयोजनत्वान् । अर्थदोषाणां हि काव्यनिरूपणे वक्तुमुचितत्वान्
अलंकारप्रकरणे तदनिधानापेक्षाभावादित्यर्थः । कुवलयानन्दे नोक्ताः ।
किञ्च । शब्दानामप्यलंक्रिया यमकादयो नोक्ताः । तेषां केवलम-
ध्यमकाव्यरिषयत्वार्त्तानि भावः । न चालंकारेषु यालानामिति
प्रतिज्ञाभङ्गः शक्यः । तत्रालंकारशब्दम्योपमादिषु लाक्षणिकत्वान् ॥ ८ ॥

आशाधरकवेर्वाच वाचोयुक्तिविशारदाः ।

अनुगृहन्तु बालम्य काकली कस्य नो मुदे ॥ १ ॥

'काकली तु कले मृशमे ध्वनौ च मधुराऽस्तुटे' इति विश्वः ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणरामजीभट्टात्मजाशाधर-
भट्टकृतायां कुवलयानन्दकारिकाध्यात्यायां तृतीयं
परिशेषप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ शब्दालंकारप्रकरणम् ४

अथ शब्दालंकाराणां निरूपणम् ।

गणध्वन्यन्धादयश्चित्रा गतप्रत्यागतादयः ।

पद्मध्वन्यन्धादयश्चैव श्लेषाः श्लेषका यथातथम् ॥ १ ॥

गच्छेति ॥ गणध्वन्यन्धादयो गतप्रत्यागतादयः पद्मध्वन्यन्धादयश्च श्लेषाः चित्राः चित्रालंकारा इत्यादि । श्लेषपरणेषु प्रथम्युत्तरमपाटाभ्यां गतप्रत्यागतः आदिशब्देन एकाक्षरश्लेषरादिश्च । यथा 'मानमा नदभा गमा माराभा वनमानमा ॥ पाति पारविभामाभा भामाभाविष्वा तथा ॥ १ ॥ अत्रयुत्तरमपाटेन प्रथमपरणान् द्वितीयपरणं तृतीयपरणान्गुर्धपरणं इति गतप्रत्यागतेन चित्रालंकारः । श्लेषार्थम् नमतीन्देवंशीला नमा ईदनी नभयतीत्यनमा अभिमानिनी नदभा नददीनिः । मारेण चामेनाभातीति माराभा एनाय जलमाहर्तु मानमं चिर्नं यस्या इति वनमानमा । तथा पारविभया उभमदीम्या मारद्वन्दीयन् भातीति पारविभामाभा । भामा मन्द-भामा तस्या भाषोऽभिप्रायोऽस्यामस्तीति भामाभाविनी मा पार्मा र्क् पति तथा । विनिष्ठा विनेषणे पात्र तृतीया । अयं भावः । यस्यां हृषि सत्यभामाया अपि भावनिष्ठति समापीदनी र्क् स्यान् तादृश्या तथा विनिष्ठा ईदनी या गमा मा अनि अतिक्रम्य याति गच्छति ॥ १ ॥

अनुप्रासश्चतुर्विधः । स्फुटानुप्रासो लाटानुप्रासो गृह्यनुप्रासः छेवानुप्रासश्चेति । तत्राद्यः ।

पादादिषु पदाश्रुत्या स्फुटो वर्णविभेदतः ।

योगी भोगीय संयाति पश्य त्वमुभयप्युतम् ॥ २ ॥

पादादिष्विति ॥ पादस्यादौ मध्ये अन्ते वा वर्णस्य पदमयन्धनो हलः स्वरस्य वा विभेदेन भिन्नत्वेन कृत्वा पदस्याश्रुत्या पुनः पुनर्निरूपणान् स्फुटानुप्रासालंकारः । उदाहरणम् । हे मित्र, अथ योगी गृहाभ्रमत्यागपूर्वं कृतयोगाभ्यामः पञ्चायोगाद्युतो भोगीव भोगवान् गृहस्थ इव संयाति तमिममुभयलोकप्युर्न त्वं पश्य । अत्र योगी भोगीति पूर्ववर्णविभेदेन पदावर्तनात्स्फुटानुप्रासः । यथा वा शिवस्तोत्रे 'जनः कश्चित्कामी तव चरणगामी

रात्रिर्गलिते वामः कटावर्षिणी । भाषाते महित्वाविलग्ननिपुणं प्रा-
णप्रियं कामिनी विषित्तिहृत्पेटकाश्चलचलभेदाश्चले पश्यति ॥
अत्र लकारपकारयोरेकस्वरयोः भिन्नस्वरयोर्भिन्नद्वोरकारेष्वर्णयोरे-
त्यनेकान् आशुतिगस्याद्भवति वृत्त्यनुप्रासनामालंकारः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्धरेणानुप्रासः—

मध्यञ्जनम्वरावृत्तौ ऐकानुप्रास इष्यते ।

भव्ये गव्ये घाटवानां रुचिर्मण्डे व्यजायत ॥ ५ ॥

मध्यञ्जनेति ॥ मध्यञ्जनानां स्वराणामावृत्तौ मत्तां ऐकानुप्रा-
सालंकारः । अयं भाषः । यद्गुल्युक्ती योऽभिहितः तद्गुल्युक्तस्य स-
व्यावृत्तिरिति । अत्र तु स्वरावृत्तिरावश्यकी व्यञ्जनावृत्तिरप्याद्यध-
रभिन्ना । एतानुप्रासे तु मण्डस्वरव्यञ्जनानामावृत्तिः शब्दपुनरु-
क्तयोक्तत्वादिति भेदः । उदाहरणम् । भव्ये मुन्दरे गव्ये गोसंय-
न्धिनि मण्डे मस्तुनि तद्वर्णनादेव आद्यपानां रुचिर्व्यजायत । पा-
र्ययते इति शेषः । अत्र भव्ये गव्ये इति मध्यञ्जनस्वरावृत्त्या ऐ-
कानुप्रासात्स्योऽलंकारः । यथा हृदयकल्पलतायाम्—पञ्चमीलाशम-
लीन्ताविषिविहितमद्योमयाप्रान्तराले पथे मत्तेभक्तुम्भारखलनपरि-
समन्मौक्तिकानीय भानि । सव्येऽसध्येऽथ हसे कलयति कलया
व्याजतः शीतभानोः काश्मीरीरश्मिगीत्या स्फुरति मृगमदाद्गामिनी
कामिनीव ॥ अत्र नीला लीला पथे मत्ते काश्मीरी रश्मिरीत्यादि-
पदेषु सव्यञ्जनस्वरावृत्तित्वाद्भवति ऐकानुप्रासालंकारः ॥ ५ ॥

अथ यमकालंकार —

सस्वरव्यञ्जनावृत्त्या स्तवकं यमकं भवेत् ।

देवं नारायणं वन्दे रमणीरमणीयकम् ॥ ६ ॥

मस्वरेति ॥ यदा सव्यराणां व्यञ्जनानामावृत्त्या श्रुत्वा स्त-
वकं वर्णसमूहो भवति तदा यमकालंकारः । अत्रार्थ भाषः । यदास्व-
रयुक्तो यो यो हृत्समुदायोऽभिहितस्तदास्वरायुक्तस्य भिन्नार्थस्य तत्त-
द्वस्वमुदायस्यावृत्तिरिति । उदाहरणम् । रमणी रामा रमणीया यस्य सं-
लक्षणीकान्तमित्यर्थः । रामान्तात् क. । तथाभूतं नारायणं देवं भी-
दृष्टिं वन्दे स्तौमि । अत्र भिन्नार्थस्य रमणीयपदस्यावृत्त्या यमकालंकारः ।
यथा हृदयकल्पलतायाम् - 'पञ्चेपुपञ्चेपुभिराहताङ्गी संगीतसंगीतप-
रम्पराङ्गी । पञ्चेपुपञ्चा ललितस्वहला यानाञ्चि वामाञ्चिपतीभजा-

न्तम् ॥' अत्र भिन्नार्थानां पञ्चेपुपञ्चेष्टित्यादिपदानां मध्ये प्रति-
चरणमेव सस्वरव्यञ्जनावृत्त्या वर्णसमूहत्वाद्भवति यमकालंकारः ।
अत्र बहुत्वसूचकं स्तवकमिति महिम्ना व्यक्षरप्रसृतिषु तादृगावृत्ति-
सत्त्वे यमकालंकारो व्यक्षरावृत्तिसत्त्वे च लाटानुनास इत्येवार्थ-
भेदः ॥ ६ ॥

अथ पुनरुक्तप्रतीकाशो नामालंकारः—

पुनरुक्तप्रतीकाशं पुनरुक्तार्थसन्निभम् ।

केसरी कानने भाति वनेभातिविमर्दकः ।

भवान् सिंहासने भाति भातिसिंहासनेभवान् ॥ ७ ॥

पुनरिति ॥ वस्तुतः पुनरुक्तार्थकमिवापाततोऽवभासते यद्वा-
क्यं तत्पुनरुक्तप्रतीकाशो नामालंकारः । यथात्रैव केसरीति । अत्र
कानने भाति वने भाति इति शब्दयोः पुनरुक्तार्थकत्वमापाततोऽव-
भासते । वास्तवं तु नास्ति । तथा हि । कीदृशः केसरी । वनेभा-
तिविमर्दकः वनमंथन्धिनामिभानां हस्तिनामत्यन्तं विमर्दको मर्दन-
कर्तेति । एवं सिंहासने भाति भातिसिंहासने इति शब्दयोरपि पु-
नरुक्तार्थकत्वमापातत एवावभासते नतु वास्तवमस्ति । तथा हि ।
किंभूतो भवान् भातिसिंहासनेभवान् भान्ति ते भाः सिंहासने सिं-
हकृतस्वकुम्भोपवेशनं तदनिकान्त यैस्तेऽतिसिंहासना । भाश्च तेऽ-
तिसिंहासनाश्चेति कर्मधारय । सिंहेऽपि ये हन्तुमाक्रमितुं वा न
शक्यन्ते एतादृशा इभा हस्तिनोऽस्य मन्तीति भातिसिंहासनेभवान्
इतिपुनरुक्तार्थसन्निभमन्वयादिद् भवति पुनरुक्तप्रतीकाशमालंकारः ॥ ७ ॥

वीक्षणाय मदमद्विवेकिना शिष्यणाय लघुबुद्धिशालिनाम् ।

लक्षणैरिह विचिन्तनैर्मया लक्षणैस्त्वकृतपद्यपद्यति ॥ १ ॥

इति श्रीचरित्रादिमहाचार्यवृत्तकाव्यविद्यासं अलंकारमयी

द्वितीया भङ्गी संपूर्णा ॥

अथ कुवलयानन्दकारिकाणां

टिप्पणीरूपघातां च फोडः ।

श्लोकः	पृष्ठ.	श्लोकः	पृष्ठ.
अ			
अकारणात्कार्यजन्म	कार्यो. ५२	अपीतक्षीयकादम्ब.	विभा. ४०
अहंता कुचरोः कुच.	उद्दे. १२	अप्रस्तुतप्रदोस्ता स्यात्	अप्र. ३४
अप्रमातिशयोक्तिः	अप्र. २१	अप्येन त्यन्मुष्णं तुल्यं श्रेया.	३३
अहं केडपि वराहारे.	शुभाप. ११	अभिलषति यद्वन्दो विप.	४६
अहाधिरोपिनवृगः अप्र.	१४	अमन्तपुण्यगंदोह	गदो. २९
अहस्ता कः क्वाटं प्रहरति	वरो. ८१	अमरीकपरीभार.	मंग. १
अवतुर्वदन्तो ब्रह्मा.	रूपघा. १०	अरण्यरतिर्न कर्तुं शक.	निद. २७
अत्यन्तातिशयोक्ति.	अत्य. २२	अयं प्रमत्तमधुपः	घाम्नि. १२
अभ्युक्तिरद्वुमातप्य.	अत्यु. ८४	अयं वारामेको	अगीम. ४४
अथ मुक्ताप्रपादादि.	९४	अयं हि धूर्जटिः साक्षात् रूप. ९	
अथ अयमि पुण्येन	एक. ५४	अयं दानववैरीना.	पयो. १७
अपरोऽयमधीगदया	कान्वा. ६१	अलंकारः पटिकरः	पटि. ३१
अधिकं पृथुलाधारान्	अधि. ४९	अलंकारेषु बाह्यानां	प्रति. २
अनन्त। अत्रभवस्य	विक. ६१	अल्पं तु गूरमादाधे.	अल्पा. ५०
अशोभनवशास्त्रि	गं. १०	अविधिकि कुचशृङ्गं	विभा ४६
अनिष्टम्याप्यपात्रिभ्य	विप ४७	अलकोऽय तावत्तव	प्रत्य ६१
अनुगात्मनी संभवा	विशं ८१	अभिनी वनतु भूय	मुदा. ७१
अनर्दिणीशिलोबी	गाता ५५	अष्टौ प्रमाणांलंकाराः	८७
अन्यत्र करणीवस्य	असंग ४५	असमालोच्य कोपस्ते	बाहु. ८२
अन्यत्र लम्बाशोषार्थे	पर्वला. १४	अगातुदवमानव.	श्रेया. ३३
अन्याङ्गान्ये वसस्य स्तात्	वन्द. ८७	अस्रभयोऽर्धनिष्पत्तेः	अस्र. ४६
अन्यात् तावदुपमर्त	अनु ३६	अस्र वने रिवाकथे	मुच २२
अन्ये रूपवर्गिन	अन्या ५०	अस्य शोषिपते. पता	अस्र. १०
अन्योऽयं भागवतव्या	अन्यो ५०	अहमथमिवाभाज्ञां	अमु ५०
अन्योऽयं भागवतव्या	अन्यो ५०	अहंश्च गुह एतद्व्यञ्ज.	५०
अन्योऽयं भागवतव्या	अन्यो ५०	अहो वेदेसी बुद्धि	६६
अन्योऽयं भागवतव्या	अन्यो ५०	अहो एतु मुदन्व	७७
अन्योऽयं भागवतव्या	अन्यो ५०	अहो रिवाह शृङ्ग	७७

श्लोकः

पृष्ठं.

श्लोकः

पृष्ठं.

आ

आरुण्य सरोजशि.	प्रती.८
आश्लेषः स्वयमुक्तस्य	आश्लेष.३८
आश्लेषोऽन्योविधौष्य.	आश्लेष.३९
आपानं परिभुम्बित	उदा.६८
आरमनुष्टिरलंकारो.	आरम.९.३
आरद्रहप्रिमगदा.	श्लेषा.३३
आभाराग्ये विरोधस्य	विरो.३९
आभासग्राहता यत्र	ऊर्ज.८८
आश्लेषितान्धभास	सभा.८९
आनिर्भूते शशिमि	विनो.३०
आपृषयणं संपूर्ण	गृह्य.९.८
आहादक्य मापुये	ओ जो ३

इ

इतः सगोत्रेषु गितेषु	उन्मी.३६
इत्थं शतमलंकाराः	८६
इध्यमाणविरुद्धार्थं	विवाद.६७

उ

उक्तिरर्थान्तरन्यासात्	अर्थो.३२
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	व्यास.३७
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	" "
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	" "
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	" "
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	अर्थ.६६
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	साहा.७०
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	अर्थ.७५
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	विद्.२८
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	उदा.८३
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	६.१.१०
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	६.१.११
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	अर्थ.७६
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	अर्थ.८०
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	अर्थ.८१
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	अर्थ.८२
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	अर्थ.८३
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	अर्थ.८४
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	अर्थ.८५
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	अर्थ.८६
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	अर्थ.८७
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	अर्थ.८८
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	अर्थ.८९
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	अर्थ.९०
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	अर्थ.९१
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	अर्थ.९२
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	अर्थ.९३
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	अर्थ.९४
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	अर्थ.९५
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	अर्थ.९६
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	अर्थ.९७
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	अर्थ.९८
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	अर्थ.९९
उक्तिरर्थान्तरनृतिनि	अर्थ.१००

उपमा यत्र सादृश्य उपा.३

ए

एकवाचकानुमयेदो	वाच.९५
एकस्मिन्यचनेकं वा	पयो.५६
एकस्य गुणदोषाभ्यां.	उदा.६८
एकेन बहुधोदोषे	उदा.११
एतेषां लक्षणं पश्ये	८७
एषां दोषा गतार्थग्यात्	९६
एषां परस्परं योगे	विधि.९९

ऐ

ऐतिहां कियदग्ती येन् ऐति.९.१

क

कविपरिचये क्षय.	अर्थ.३०
करिणि न कविशासन.	अनु.७५
कल्पनं श्वाभ्यधागिज्ञा	अर्थो.९१
कल्पनाभासन्	अर्थ.९२
कल्पनाभासना	अर्थ.९३
कल्पनाभासना	अर्थ.९४
कल्पनाभासना	अर्थ.९५
कल्पनाभासना	अर्थ.९६
कल्पनाभासना	अर्थ.९७
कल्पनाभासना	अर्थ.९८
कल्पनाभासना	अर्थ.९९
कल्पनाभासना	अर्थ.१००
कल्पनाभासना	अर्थ.१०१
कल्पनाभासना	अर्थ.१०२
कल्पनाभासना	अर्थ.१०३
कल्पनाभासना	अर्थ.१०४
कल्पनाभासना	अर्थ.१०५
कल्पनाभासना	अर्थ.१०६
कल्पनाभासना	अर्थ.१०७
कल्पनाभासना	अर्थ.१०८
कल्पनाभासना	अर्थ.१०९
कल्पनाभासना	अर्थ.११०
कल्पनाभासना	अर्थ.१११
कल्पनाभासना	अर्थ.११२
कल्पनाभासना	अर्थ.११३
कल्पनाभासना	अर्थ.११४
कल्पनाभासना	अर्थ.११५
कल्पनाभासना	अर्थ.११६
कल्पनाभासना	अर्थ.११७
कल्पनाभासना	अर्थ.११८
कल्पनाभासना	अर्थ.११९
कल्पनाभासना	अर्थ.१२०

श्लोकः	पृष्ठ.	श्लोकः	पृष्ठ.
यदन्ति यण्यायण्यानां	श्रीप. २४	श	
वदन्ती जागृणन्तं.	पेठा. १९	संभुयिंश्चमवत्यद्य	रूप. १०
यण्यानामितरेषां या.	तुल्य. २२	वमवति जलपरधारा.	भा. १५
यण्येनान्यस्योपमाया	प्रती. ८	शरणं कि प्रपन्नानि	सारा ५५
यण्योपमानधर्माणां	उप. ४	शिलरिणि कनु नाम.	व्या. ३८
यण्योपमेयलाभेन	प्रती. ८	शुद्धापद्म तिरन्यस्य	शुद्धाप. १३
यावययोरेकसामान्ये	प्रति. २६	शुक्लधनागिास्वच्छ.	प्रमा. ३
यावययार्थयोः सदृशयोः	नि. २७	धुन्याद्वियावयविव्या.	शा. १९. १
यान्ति			

अकारादिवर्णक्रमः ।

१०७

श्लोकः	शृङ्.	श्लोकः	शृङ्.
नाभिप्राये विदोष्ये तु परि.३१		एकदद्वयस्यमुत्र.	विशे.५१
सामान्यं यदिसाहस्यमासा ७९	गारा ५५	न्यास्मृतिप्रान्तिखं.	स्मृति.१२
नाग श्लोकेषु विद्वांसः	समा.४८	न्यासाघातोऽन्यथा.	व्याधा.५२
न्यास्प्यमपि कार्येषा	सिद्धि.२४	स्वमायोक्तिः स्वमा.	स्यमा.८२
सिद्धस्यैव विधानंयन् विध्य.८५	हंसा १५		
मिद्धिः इयानेषु चेषाम	व्यति.२९	हात्वाहो नैव विप.	वर्षान्ता.१४
गोन्कार शिक्षयति	दीप २५	दिताहिते पृत्तिलौक्यं	तुल्य.२३
गुरोव वपुषा गन्ध	सूत्रमा.७७	हेतुहेतुमतोरिक्यं	हेत्य.८५
गुणेषुनां श्रुतिवी	मुद्रा.७१	हेतूनामसमप्रत्ये	कार्यो.४१
सूत्रं परानायाभिते	व्याधा.५२	हेतोहेतुमता सार्धं	हेत्य.८५
मूल्याधर्ममूल्यनं मुद्रा		हनगार्गमवेन्नु	अत्र १५
साकार्येण निबद्धाधि		हृदयाप्रत्याघातोऽपि	विशे.५१

मन्त्रांशेन १ अन्वयानन्दकारिकायां वर्णानुक्रमलिखितः ।

